

317.482

9

13 / 1983 : 2

FOLIA

PRACTICO - LINGUISTICA

XIII. évf. 2.sz.

A magyar műszaki nyelv
mondatértékű szerkezetei

BME NYELVI INTÉZET
1983

A MAGYAR MŰSZAKI NYELV MONDATÉRTÉKŰ SZERKEZETEI

SZERKESZTETTE:

**Hársné Kigyóssy Edit
Szóllósy-Sebestyén András**

Budapesti Műszaki Egyetem

Nyelvi Intézet

LEKTORÁLTA:

Dr. Grétsy László

Dr. Szépe György

Főszerkesztő:

Szőllősy-Sebestyén András

ISSN 0134-0492

Felelős kiadó: Fazekas Pálné dr., a BME Nyelvi Intézet
igazgatója

TARTALOMJEGYZÉK

Oldal

A MAGYAR MŰSZAKI NYELV MONDATÉRTÉKŰ SZERKEZETEI

Előszó	5
<u>Mészáros László</u> : Képzett főnevek és szerkezetek a műszaki szaknyelvben	11
<u>Dr. Estók Tivadarné</u> : A birtokos szerkezet és transz- formációs kifejezési lehetőségek a magyar műszaki nyelvben.....	39
<u>Fodor Katalin</u> : A főnévi igenév szerkezetek a mai magyar műszaki nyelvben.....	57
<u>Dr. Sturcz Zoltán</u> : A melléknévi igeneves szerkezetek grammatikai, lexikai és stilisztikai funkciói a műszaki nyelvben.....	75
<u>Aradi András</u> : A határozói igeneves szerkezetek a mű- szaki nyelvben.....	117

ELŐSZÓ

1. A Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportja tizenöt éve végzi e felsőfoku intézményben szakmai tanulmányokat folytató külföldi hallgatók magyar nyelvi oktatását. Az első három évben elkészült tananyagok, jegyzetek folyamatos bevezetése után a csoport tanári közösségében egyre több tapasztalat halmozódott fel mind a magyar mint idegennyelv tanításában, mind a magyar műszaki nyelvhasználat sajátosságaival kapcsolatban. Természetes igényként merült fel tehát tanárainkban e tapasztalatok folyamatos és kölcsönös kicserélése, a továbbiakban pedig ezek rendszerezése, összegzése. Mindez a nyilvánvaló céllal, hogy ennek az oktatómunka hatékonysága, a tanítási módszerek s ezzel a hallgatók nyelvi készségeinek fejlődése lássa hasznát. Egyetemünk lehetőséget biztosított a kutatómunkára, kutatócsoport létrehozására, a kutatási téma kialakítására, s ezen belül a tervszerű, és rendszeres elméleti és gyakorlati tanári továbbképzésre.

A Nyelvi Intézetben folyó alkalmazott nyelvészeti kutatómunka forrása és célja tehát egyaránt maga az oktatómunka.

2. E tanulmánygyűjtemény egy hosszútávú kutatási terv első eredményeit, mintegy három év munkáját foglalja össze "A magyar műszaki nyelv mondatértékű szerkezetei" címen. A hosszútávú kutatás tárgya: a magyar műszaki nyelv. A munkálatok e tanulmányok létrejötté után tovább folytatódtak, és jelenleg is folytatódnak.

Az egyes témák felelősei és a feldolgozásukban, az anyaggyűjtésben részt vevő oktatók munkamódszeréhez hozzátartozik az egymással való állandó konzultáció, a részeredmények megvitatása. Ezért e helyen szeretném kiemelni a témafelelősök /e tanulmányok szerzői/ önállósága mellett kutatómunkánk kollektív jellegét.

3. A tanulmányok egységes kiadványként való megjelentetését a fentiekon kívül több /tartalmi/ szempont is indokolja.

a/ Témaválasztás

A jelenlegi I. féléves jegyzetünk tananyaga tartalmazza a tárgyalt szerkezeteket. Kiindulópontunk így maga a tananyag volt. A tanítási tapasztalatok, a magyar mint idegennyelv oktatásában alkalmazott mondatközpontu nyelvtanítás vetette fel a mondatértéki szerkezetek gyakoriságának, használatának, transzformációinak kérdését a szakszövegek feldolgozása, és a mondat-, illetve a szövegalkotás során. A mondatértéki szerkezetek visszavezetése predikatív szintagmákra, illetve ezen eljárás fordítottja a tanítási gyakorlatban alkalmazott formális szabályokon tulmutatott; s így vizsgáldásunk körébe bevontunk szemantikai és lexikai szempontokat is; megpróbálva "kitapogatni" a formális szabályszerűségek korlátait, határait a nyelvhasználatban, kísérletet téve a szerkezetek rendszerezésére, és a továbbiakban nyelvhasználati szabályok felismerésére.

b/ A korpusz

A szerzők a vizsgálatokat részben azonos korpuszon végezték. A kutatás alapjául szolgáló források közül kettőt legtöbbször felhasználták. /Csernátóny - Hoffer András és Horváth Tibor: Nagyfeszültségű technika Budapest, Tankönyvkiadó 1968., ill. 1978. és Kigyóssy Edit: Műszaki szövegek és magyar nyelvi gyakorlatok a II. éves külföldi hallgatók számára Bp. Tankönyvkiadó 1973.

A "Nagyfeszültségű technika" speciális műszaki részterületet tárgyal, míg a "Műszaki szövegek..." című nyelvi jegyzet sok szerzőtől származó, különféle szakmai profilu hosszabb-rövidebb, nem adaptált szövegeket tartalmaz.

Igy a két korpuszban a műszaki szövegek különböző megvalósulási lehetőségeit véltük "tetten érni" egyelőre óvakodva attól, hogy ezen belül műfaji vagy stilisztikai változatokat különítsünk el. Másrészt, első lépésként, megmaradtunk tananyagok vizsgálatánál, amelyekkel hallgatóink szakmai tanulmár

nyaik során találkozunk. Mindkét közösen felhasznált forrás ugyanis "szakmai tananyag", vagy annak része.

Az azonos forrásokból vett és részben azonos korpuszok a vizsgálat során igazolták témaválasztásunkat. A tanulmánygyűjteményben tárgyalt mondatértékű szerkeszetek száma, előfordulásuk gyakorisága ugyanis a strukturák jelentőségét, használatuk és tanításuk fontosságát jelzi. A kétféle műszaki szövegforrásból nyert statisztikai adatok ugyanakkor egymás kontrolljaként is szolgálnak. De ezeken kívül a szerzők többsége más választott műszaki szöveganyagra is támaszkodik. További kutatások alapjául szolgál, s egyben a gyakorisági mutatók valóságértékét erősíti az a tény, hogy minden egyes vizsgálatban irodalmi, illetve köznyelvi korpuszból merített mennyiségi adatok nyújtanak lehetőséget a műszaki szövegekben talált számszerű előfordulások megközelítően helyes értékeléséhez.

c/ A módszerek

Vizsgálati módszereinknek két sarkpontja van, amely meghatározó jellegű a mondatértékű szerkeszetek kutatásában. E két alapvető szempont mondatközpontu szemléletünkből fakad. Az egyik az oktatásban használt transzformációk alkalmazása vizsgálatainkban, a másik pedig a szóképzés jelenségének értelmezése.

Maga a "mondatértékű szerkeszet" kifejezés magában foglalja módszerünk lényegét. E szerkeszetek közös vonása, hogy alaptagjaik alárendelt bővítményekkel együtt épülnek be a mondatba mondatrészként úgy, hogy teljes mondatjelentésüket megőrizve átalakíthatók önálló egyszerű mondattá vagy mellékmondattá, melynek főmondata az eredeti befogadó mondat. Ennek az átalakításnak az a feltétele, hogy a keletkezett két mondat egység azonos referenciájú elemmel rendelkezzen, s új lexikai elem /eltekintve a való, levő s ezekkel szinonim önálló jelentéssel nem bíró szavakat/ nem szerepelhet a szerkeszetben. Ezt az eljárást, mely oda-vissza érvényes -nevezsük mi transzformációnak. Ez a módszer ad lehetőséget arra, hogy a szerkeszet és a befogadó mondat grammatikai, szintaktikai és szemantikai kapcsolatát, összefüggéseit feltárjuk.

Módszerünk másik fontos eleme a szóképzés fogalmának értelmezése. Esetünkben és a transzformáció alkalmazásával párhuzamosan a szóképzést szintaktikai eljárásnak tekintjük, mert úgy véljük, a transzformációval nyert grammatikai szinonima /szerkezet, mondat/ fedi fel az alapszó és a képzett szó grammatikai és jelentéstani viszonyát, illetve a képző jelentését. A kutatás a részterületeken párhuzamosan folyt, s a vizsgálat egymás utáni szakaszai azonos szemlélet alapján tervszerűen követték egymást.

Az első lépés - mint már jeleztük - az adott mondatértékű szerkezet korpuszbeli előfordulásainak megszámlálása volt. /Gyakorlati - oktatási szempontból sem volt jelentéktelen megtudni, hogy a nyelvtani tananyagban hangsúllyal szereplő nyelvi strukturák nagyobb korpusz esetén milyen gyakorisággal fordulnak elő./ A számszerű adatok feldolgozása azonban már kezdettől fogva sem csupán "megszámolás". A kapott anyagból a szerzők kiszűrték a lexikalizálódott képzett alakokat, melyek nem vethetők alá "transzformációs" eljárásnak az alapszóban is módosult jelentésük, nyelvhasználati specialitásuk /terminus-jellegük/, vagy egyéb más ok miatt.

A vizsgálat következő szakaszában a mondatértékű szerkezeteket grammatikai funkcióik, az alaptag /-képzett szó/ mondatrészi szerepei szerint csoportosították. Ez a vizsgálat több esetben is érdekes eredményeket hozott. Példaként említem a főnévi igenév alanyként való használatának döntő többségét a műszaki szövegekben. Ez a megfigyelés különösen értékes az irodalmi szövegbeli előfordulásokkal szembeállítva, ahol a főnévi igenév tárgyként való megjelenése a gyakoribb.

A szerkezetek további differenciálása, mélyebb elemzése a továbbiakban is mindig a mondatkörnyezetben folyt. Erre példa a határozói igenevek felosztása aszerint, hogy a szerkezetté alakított és a befogadó mondat azonos vagy különböző alanyokkal rendelkezik-e.

A kutatások a három év alatt folytatottak tehát a pusztán statisztikai jellegű elemzéseken. És a grammatikai funkciók vizsgálatakor kialakult csoportok, megfigyelt szabályszerűségek minden tanulmányban elvezettek a szemantikai és stilisztikai funkciók kérdéséhez is.

A képzett főnevek /-ás/és,-at/et/ szerkezeteivel foglalkozó dolgozat - különösen a szóösszetételekről szóló fejezetben - a transzformációs módszer alkalmazásával szemantikai szabályszerűségek megállapítására is vállalkozik.

A főnévi igeneves szerkezetek modalitásának vizsgálatával jelentéstani kérdésekre keres választ a dolgozat szerzője.

A melléknévi igeneves szerkezetekről szóló tanulmány külön fejezetet szentel a különböző /szemantikai, grammatikai és szintaktikai/ funkciók összefüggéseinek.

Ujszerű gondolatot vet fel a határozói igeneveket tárgyaló dolgozat. A határozói igeneves szerkezetek "egyik legalapvetőbb funkciója: több jelentésviszony együttes érzékeltetése, a valóságviszonyok kapcsolatának megfelelő nyelvi szintetizálás."

A birtokos szerkezetek vizsgálatával a predikatív viszonyt kifejező csoportot sikerült a szerzőnek elkülönítenie egyéb, más szemantikai tartalmu birtokos szerkezettől.

A szerzők egymás munkáját figyelemmel kísérve igyekeztek feltárni azokat a területeket is ahol ez lehetséges, amelyekben a témák egymást érintik vagy keresztezik, s ezért vizsgálataikban egymás eredményeire is támaszkodhattak, illetve a dolgozatokban egymás kutatásaira is hivatkozhattak. Így pl. a nominalizáció, a képzett főnevek szerkezetei és a birtokos szerkezetek vizsgálatának esetében; a főnévi igenév és az -ás/és képzős főnév használatának különválasztása/és megoszlása/ kérdésében; a melléknévi és a határozói igeneves szerkezetek egymással felcserélhető esetekben, melyekben a valóságviszony egyik vagy másik oldala tehető hangsúlyosabbá.

4. E tanulmánygyűjteményben szereplő néhány mondatértékű szerkezet egyidejű és párhuzamos vizsgálatát a stilisztikai funkciók elemzése során kapott eredmények is indokolják. E szerkezetek a magyar műszaki nyelvben a stilisztikai funkciók közül elsősorban a tömörítésben, sűrítésben, a tárgyra orientált szakmai pontosság megvalósításában játszanak alapvető szerepet.

Kiadványunk első lépés abban a munkában, mely a magyar műszaki nyelv "feltérképezésére" tesz kísérletet, nem a terminoló-

gia felől közelítve, hanem különböző nyelvi szintek vizsgálatából kiindulva. Ugyanakkor ezzel a kutatással a "parole" nyelvészet területén kívánja a szabályszerűségek és normák rendszerét felállítani.

A szerkesztők

KÉPZETT FŐNEVEK ÉS SZERKEZETEIK A MŰSZAKI SZAKNYELVBEN

1. A Mai Magyar Nyelv Rendszere I. kötetében felsorolt 60 főnévképzőből /ezek között 18 kicsinyítőképző/ itt első sorban az -ás/-és, -ság/-ség és az -at/-et képzőkkel foglalkozunk. Arra a kérdésre, hogy a képzett főnevek vizsgálatakor miért van lehetőség ilyen nagy arányú szűkítésre egyrészt gyakorisági vizsgálatokkal, másrészt a szerkezetalkotó képességet érintő elemzésekkel lehet válaszolni.

1.1. A gyakoriság. Már 1932-ben készült egy, jelen vizsgálatunk szempontjából is beszédes felmérés a magyar nyelv képzett szavainak körében. Egy országgyűlési gyorsirodai titkár, Nemes Zoltán /Nemes, 1932./ 100 ezer szótagnyi szöveget /parlamentari beszédek/ véve alapul elkészítette a magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikáját. A jeleket és a ragokat kihagyva, valamint a jelzők közül csak a névszóképzőket figyelembe véve a következő értékeket kapjuk Nemes Zoltán nyomán /a névszóképzők összes előfordulását vesszük 100 %-nak/: lásd 1.táblázat.

1. táblázat

A névszóképzők megoszlása %-ban /Nemes Zoltán nyomán/

Képző	Előfordulás	Példák
-ás/-és	36,46 %	olvasás
-at/-et	20,73 %	vizsgálat
-ság/-ség	20,54 %	okosság
-alom/-elem		
-dalom/-delem	7,03 %	riadalom, veszedelem
-am/-em	5,32 %	tartam
-mány/-mény	3,51 %	termény
-ály	2,18 %	dagály
-g	2,14 %	üteg
-al/-el	2,09 %	ital
	100 %	

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy csak az általunk vizsgált három képző gyakorisága haladja meg a 20 %-ot, a többi egyenként még a 10 %-ot sem éri el.

Lényegében hasonló eredményeket tudunk kimutatni annak a vizsgálatnak az alapján, amelynek során Kigyóssy Edit: Műszaki szövegek és magyar nyelvi gyakorlatok című egységes magyar nyelvi jegyzetnek körülbelül egy harmadnyi terjedelmét /66 oldalt/ felmértük a főnévképzés szempontjából. Ennél a vizsgálatnál figyelemmel voltunk az -at/-et és a -ság/-ség képzők esetében az alapszó szófajára, azaz megkülönböztettük az igéből, illetve névszóból kapott -at/-et illetve -ság/-ség végű főneveket. /Lásd. 2. táblázat/

2. táblázat

A névszóképzők előfordulása a "Műszaki szövegek"-ben

Képzők	Előfordulásuk száma	%-ban kifejezve
-ás/-és	1747	55,6
-at/-et deverbális	542	17,2
-at/-et denominális	89	2,8
	631	20
-ság/-ség denominális	509	16,02
-ság/-ség deverbális	48	1,5
	557	17,7
-mány/mény	98	3,2
-zat/-zet	57	1,9
-ász/-ész	25	0,8
-vány/-vény	22	0,7
-da/-de	1	0,1
	3138	100

A 2. táblázat is bizonyítja az -ás/-és, -at/et és -ság/-ség képzők elsőbbségét, fontosságát. Mivel az említett magyar nyelvi jegyzet különböző szakterületekről összegyűjtött anyagból van összeállítva, felmerülhet, hogy az egyes területeken erősen

eltérhet a vizsgált képzők gyakorisága, azaz, hogy a fent megadott százalékok valóban csak az átlagot mutatják, és ilyen módon ténylegesen nem jellemzőek egyetlen szakterületre sem külön-külön.

Lássuk a vizsgált képzők szakonkénti összehasonlítását, %-ban!

3. táblázat

Az egyes képzők %-os előfordulása a Műszaki szövegekben, szakterületenként

	Geotech- nika, hid- rológia	Közle- kedés, szállí- tás	Fizika, mecha- nika	Kémia, vegyi- par	Elektro- mosság	Építő- szet, Építés	Gépé- szet	Számi- tástech- nika
<u>ás</u>	62,1	64,9	54,7	40,6	58,6	47,9	58,1	63,1
Dev	0,2	0,9	3,9	3	2,5	1,1	0,9	0,6
<u>ság</u>								
Den	12,4	15	21,7	18,4	18,6	18	14,3	9,3
Dev	14,9	13,8	9,8	20,8	10,2	23,7	19,1	18,1
<u>at</u>								
Den	1,5	1,2	3,6	8	0,8	2,6	3,5	2,5
<u>at</u>								
Den	3,	1,2	1,8	7	2,1	0,8	0,1	1,2
<u>da</u>								
Den	0	0,2	0,1	0,1	0	0,1	0	0,1
<u>mány</u>								
Den	3	2,4	1,4	1,8	7	3,2	2,3	5
<u>vány</u>								
Den	2,1	0,1	2,9	0,3	0,2	0,3	0,9	0,1
<u>ász</u>								
Den	0,8	0,3	0,1	0	0	2,3	0,8	0
	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Valóban van lényegesnek látszó különbség az egyes képzők százalékos értékei között, az egyes szakterületeknek megfelelően /az -ás/-és két szélső értéke 40,6 % és 64,9 %; a denominális -ság/-ség képző 9,3 % és 21,7 %; a deverbális -at/-et képző 9,8 % és 23,7 %/, ez azonban nem olyan jellegű, hogy a gyakorisági sorrendet megzavarná: az -ás/-és mindenütt abszolút első, a deverbális -at/-et és a denominális -ság/-ség felváltva szerepelnek a második, illetve a har-

madik helyen. A többi képző jelentéktelen százaléktékkal következik utánuk.

Nemcsak százalékos értékben jelentős az -ás/-és, -ság/ség és -at/-et képzők előfordulása, hanem abszolút értelemben is. Kiszámítottuk, hogy a Műszaki szövegek című jegyzet egy átlagos hosszúságú oldalára hány jut az adott képzőkből. Ezt mutatja be a 4. táblázat.

4. táblázat

A gyakoribb képzők 1 oldalra számított előfordulása a Műszaki szövegekben, szakterületenként

	Geotechnika, hidrológia	Közlekedés, szállítás	Fizika, mechanika	Kémia, vegyipar	Elektromosság	Építészet, Építés	Gépészet	Számítástechnika
<u>ás</u>	31,3	34,	30,2	13,4	20,7	26,8	29,7	33,7
Dev								
<u>ság</u>	0,1	0,5	2,2	1,	0,9	0,6	0,5	0,3
Den	5,6	7,8	12,	6,1	6,6	10,	7,3	5,
Dev	7,5	7,3	5,4	4,8	3,6	13,2	9,8	9,7
<u>at</u>								
Den	0,8	0,6	2,	2,7	0,3	1,5	1,8	0,8

1.2. A szerkezetalkotó képesség. A három leggyakoribb képző /elsősorban az -ás/-és, -ság/-ség/ nemcsak új lexikai egység létrehozására képes, hanem arra is, hogy két, azonos referenciájú elemmel rendelkező mondatból sűrítéssel egyet alkosson, megőrizve a két kiinduló mondat jelentését. A sűrítéssel transzformáció menete az, hogy az előzménymondat - az igei vagy névszói állítmányból képzett főnéven keresztül - beágyazódik a keretmondatba. Az igei állítmány -ás/-és /néha -at/-et / képzőt, a névszói állítmány -ság/-ség képzőt vesz fel. Így jön létre a képzéses nominalizáció.

Lássuk a transzformáció két fajtáját!

Igei állítmány esetén

/1/ A folyadékfelületek párolognak.

/2/ A jelenség ehhez hasonlít.

/3/ A jelenség a folyadékfelületek párolgásához hasonlít.

Névszói állítmány esetén

/4/ A térkép szemléletes.

/5/ Ennek folytán az iskolai és iskolán kívüli képzésben pótolhatatlan.

/6/ A térkép az iskolai és iskolán kívüli képzésben szemléletessége folytán pótolhatatlan.

A fentebb felsorolt /lásd 1. és 2. táblázat/ többi képzővel hasonlóan transzformált mondat nem jöhet létre.

Mind a gyakorisági, mind a szerkezetalkotó képességgel kapcsolatos elemzések alapján nyilvánvaló, hogy a képzett főnevek és szerkezeteik vizsgálatát csak az -ás/-és, -ság/-ség és -at/-et képzővel kapcsolatban kell elvégezni.

1.3. Az eddigiekből kitűnik, hogy a predikativ szerkezetet a keretmondat valamely mondatrészévé sűrithetjük a transzformáció és a szóképzés segítségével. A nominalizált szerkezetet vissza is alakíthatjuk: e transzformációk megfordíthatók. Találkozhatunk azonban kivételekkel is. Ha egy adott corpus teljes egészén próbáljuk meg a visszaalakítást elvégezni valahányszor csak a kérdéses képzőre bukkanunk, gyakran előfordul, hogy a szinkron nyelvhasználat ezt nem teszi lehetővé. Míg a fentebb leírt mondatok esetében /vö. 3. és 6. mondatok/ könnyű a visszaalakítás, addig a műszaki szaknyelvben ilyen mondatokkal is találkozhatunk:

/7/ A hibabehatárolás következő lépése a feszültség- és ellenállásmérés.

- /8/ Az elektroncső elektronforrást tartalmaz.
- /9/ Az anyag minőségétől függően hevitjük az acélt.
- /10/ Erre a motor ellenőrzése véget van szükségünk.
- /11/ A henger löketének nagyobb részében expansió folyik.

Hogy a képzett szó nem mindig vezethető vissza egy korábbi mondat állítmányára, annak az a nyelvhasználatbeli magyarázata, hogy a képzett szó gyakran új lexikai egységként, többnyire pontosan leírható jelentéstartalommal szolgálhat tovább meghatározott természeti, természettudományi fogalom, technikai-műszaki összefüggés, törvényszerűség, sőt elvont gondolati jelenség megnevezésére. Az ilyen képzett szavakat a nyelvleírásban lexikai egységként kell kezelni, ezért ezeket ki kell venni a szintaxisból és átutalni a lexika területére.

Az -at/-et képzős főnevek nagy része ma már többnyire ilyen. Nehéz lenne megállapítani, milyen előzménymondatokra megy vissza a következő mondat:

/12/ Az adott méreteket megfelelő tűrésiértékkel egészítik ki. A méret főnevet és a hozzá hasonló képzéseket pl. kapcsolat; nézet; feladat; emelet stb. nem célszerű és nem is könnyű a nyelvi állapotában levezetni.

Az -at/-et deverbális nomenképzős főnevek egy jól körülhatárolható, kis csoportja az -ás/-és képzős nominalizációhoz hasonló levezetést tesz lehetővé. Itt az -at/-et valójában az -ás/-és funkcióját veszi át. Ilyen főnevek: használat; vigyázat; vizsgálat; ígéret; ismeret; kezdet; menet stb. ahelyett, hogy használás, ígérés stb. Például:

/13/ Tul nagy lombikot használunk.

/14/ Ilyen esetben nagyobb az anyagvesztés.

/15/ Tul nagy lombik használata esetén nagyobb az anyagvesztés.

Arra is felfigyelhetünk, hogy ebbe a listába foglalt igék mihelyt igekötőt kapnak, már nem az -at/-et képzőt vessik fel a nominalizációban, hanem az -ás/-és képzőt. Pl.:

használat	de: felhasználás, kihasználás
ismeret	de: megismerés, felismerés
kezdet	de: elkezdés, megkezdés.

2. Amikor a nominalizált főneveket egy előzménymondatból, illetve annak állítmányi alapu szerkezetéből vezetjük le, akkor az állítmányi szerkezeten nem kizárólag az alany - állítmány viszonyt /a predikatív viszont/ értjük, hiszen a tárgy - állítmány kapcsolat is kiinduló pontja lehet a nominalizációnak.

Pl.:

/16/ A1 - Á11: a hő terjed ---> a hő terjedése

/17/ T - Á11: a hőt szállítják ---> a hő szállítása.

Ha viszont az állítmány névszói, akkor csak alany - állítmány kapcsolat lehet a nominalizáció alapja:

/18/ A1 - Á11: a tervezés fontos ---> a tervezés fontossága.

A kiinduló állítmányi szerkezet valamilyen határozót is foglalhat magában, akár úgy, hogy a határozó önmagában áll az állítmány mellett:

/19/ /valaki/ az udvaron futkározik ---> az udvaron való futkározás.

akár úgy, hogy a szerkezeten belül még egy alany és/vagy egy tárgy is szerepel. Pl.: tárgy és határozó együtt a kiinduló szerkezetben:

/20/ a keveréket zárt térben elégetik ---> a keverék/nek/ zárt térben való elégetése.

Mind ezek alapján a következő változatai lehetnek az állítmányi alapu szerkezeteknek a kiinduló mondatban:

Ha az állítmány igei:

Állítmány mellett 1 mondatrész	Állítmány mellett 2 mondatrész	Állítmány mellett 3 mondatrész
A1 - Á11	A1 - T - Á11	A1 - T - H - Á11
T - Á11	A1 - H - Á11	
H - Á11	T - H - Á11	

Ha az állítmány névszói:

Állítmány mellett 1 mondatrész	Állítmány mellett 2 mondatrész
A1 - Á11	A1 - H - Á11
H - Á11	

Ezek után azt kell megvizsgálni, hogyan vesznek részt a nominalizációs transzformációban a kiinduló mondat állítmányi szerkezetének megfelelő elemei. Általános szabályszerűséggel elmondható, hogy a kiinduló mondat egyes mondatrészei

- a./ szabályos, grammatikailag rendszerezhető módon lépnek át a transzformált mondatban;
- b./ mindegyik mondatrész a rá egyedileg jellemző, egymással össze nem téveszthető módon teszi ezt.

2.1. Az alany kifejezése. Akár ige, akár névszó a mondat állítmánya kiindulásakor, az alany - állítmány kapcsolat a nominalizációs transzformációban birtokviszonnyá alakul, amelyen belül a korábbi alanyt a birtokos jelző képviseli. Az ige ilyenkor általában intranszitiv. Pl.

/21/ a hő terjed ---> A hő/nek a/ terjedését többféleképpen magyarázhatjuk.

/22/ az érintkezés egyenletes ---> Az érintkezés egyenletességét megfelelő nyomással biztosítjuk.

Előfordul azonban, hogy a tranzitív igéből nominalizált szerkezet tárgy + állítmány kapcsolatra is visszavezethető lenne, és csak a szövegösszefüggés mutatja meg, hogy a kiinduló mondatban alany + tranzitív ige kapcsolat volt. Pl.:

/23/ A huga " idővel a Zsófi faggatására azt is kivallotta, hogy nem a boldogult sógora az egyetlen, akinek a fél fele is többet ér a jegyzőnél." /Németh László, Gyász. Budapest Szépirodalmi Könyvkiadó 1976. 23./

/24/ "Zsófit hetekre összezavarta az apja látogatása." /Németh László i.14.43./

Mindkét példában tranzitív igével van dolgunk /látogat; faggat/; a kiinduló mondat csak az lehet hogy az apja látogat/ott/, illetve Zsófi faggat/ott/; tehát apja és Zsófi mindenképpen az alanyra utal. A 23. példa képzett főneve /látogatás/ a mai nyelvhasználatban valóban inkább az alany kifejezését teszi lehetővé; ha viszont azt akarjuk elmondani, hogy az apát látogat/ják, akkor a képzett főnév igekötőt kap: az apja meglátogatása.

A szépirodalmi nyelvből további hasonló példákat is lehetne adni arra, hogy ebben a vonatkozásban az író a szövegösszefüggésre bizza a szintaktikai viszonyok egyértelművé tételét.

A minden kétértelműség, pontatlanság kiküszöbölésére törekvő szaknyelv /jelen esetben a műszaki nyelvhasználat/ ragaszkodik ahhoz a szabályhoz, hogy a nominalizációs birtokviszony birtokos jelzője intranszitiv ige esetén az alanyra, tranzitiv ige esetén a tárgyra utaljon. A Csernátony-Hoffer - Horváth: Nagyfesztültségű technika című szakkönyv egy meghatározott, kb. 100 ezer n terjedelmű részét /66 oldalt/ megvizsgálva ez alól kivételt nem találtunk.

Sajátosan változik a kiinduló alany szerkezeti átvitele amikor a kiinduló szerkezet alanya mellett a tárgyat is átvisszük a nominalizált szerkezetbe /lásd 2.3. pontban/.

A nominalizációs sűrítés utolsó lépéseként felfogható szóösszetétel előtagja is kifejezheti az alanyt, ezuttal is abban az esetben, ha a kiinduló mondat igéje intranszitiv /lásd 2.6.1.pont/.

2.2. A tárgy kifejezése. Csak igei állítmányu előzménymondat jöhet számításba a tárgy kifejezése szempontjából /névszói állítmány tehát nem/, és az is csak akkor, ha az ige tranzitiv.

Az ilyen igéből képzett -ás/-és /néha -at/-et/ képzős főnév birtokos jelzője tehát elsősorban a tárgyra utal /kivéve, ritkán a tranzitiv ige intranszitiv használata esetén; v.ö. 2.1. pont/.

Például:

/25/ A fémszálat izzítjuk ---> Az elektronfelhőt a fémszál/nak az/ izzításával hozzuk létre.

A nominalizációs birtokviszony birtokos jelzője tranzitiv igéből képzett főnevek mellett a kiinduló tárgyat képviseli.

Abban a jelenségben, hogy a birtokos szerkezet egyszer az alanyra, másszor a tárgyra képes utalni a nyelv gazdaságosságra való törekvését láthatjuk. Az alanyra vagy tárgyra utalást, mint láttuk, általában a kiinduló ige tranzitivitása szabályozza. Tehát a birtokos jelző egyaránt utalhat a kiinduló mondat alanyára vagy tárgyára, határozójára azonban semmiképpen sem; és nem képes egyszerre kifejezni az alanyt és a tárgyat.

2.3. Az alany és a tárgy egyidejű kifejezése. Az előzőekből következik, hogy az alany és a tárgy egyidejű kifejezése céljából a kettő közül az egyiket már nem lehet a birtokos jelzővel kifejezni. Ezt a szerkezeti változást tapasztaljuk akkor, amikor a kiinduló mondat alanyából az által szócska hozzátoldásával előbb határozó lesz, majd ez a határozó jelzős szerkezetet alkotva kapcsolódik a nominalizált igéhez. Erre két lehetőség kínálkozik:

- vagy az -i melléknévképzőt veszi fel az által szócska:
által ---> általi.
- vagy az által szócskát valamilyen deszemantizálódott melléknévi igenév követi:
által ---> által való.

Az eredeti tárgyat továbbra is a birtokos jelző fejezi ki. Ilyen szerkezetre ritkán találhatunk példát; a szépirodalmi nyelv nem használja, a szaknyelvben már néha előfordul. Következő példánkat az egyik napilapból vettük:

/26/ "... a Lengyel Népköztársaság berni nagykövetségének terroristák általi tartós megszállására való tekintettel..."
/Magyar Nemzet, 1982.IX.8./

Ez a szerkezet annak a korábbi mondatnak a sűritése, hogy

/27/ A Lengyel Népköztársaság berni nagykövetségét terroristák tartósan megszállták/szállják meg.

A mondat alanyából /terroristák/jelzős kifejezés lett a nominalizált szerkezetben /26.példa: terroristák általi/; a tárgyból /nagykövetséget/ birtokos jelző /nagykövetségének ... megszállása/. Az ilyen szerkezeti megoldás azonban igen ritkán fordul elő, egyrészt mert az eredeti alany és tárgy egyidejű kifejezésére nincs gyakran szükség; másrészt az által szócskával szerkesztett megoldás /és főleg az által való-/ nehézkes.

Hogy elkerülhető legyen az által való használata, a való igenevet más, tulajdonképpen nem teljes jelentésű melléknévi igenévvel cserélhetjük fel, pl. végzett, biztosított, okozott stb. Pl.:

/28/ a villám rombol ---> a villám által való rombolás --->
a villám által végzett rombolás /vagy: a villám végezte/
okozta rombolás/.

Lássunk egy másik példát, amelyben a kiinduló mondat alanyt és tárgyat is tartalmaz:

/29/ A különböző termékek/nek automata gépek általi/ által való/ által végzett előállításában a "szerelés" fázisa lehet egyszerű és lehet bonyolult.

Az egyszerűbb kifejezésre való törekvés azt sugallja, hogy az automata gépek által végzett előállítás helyett automata gépeken végzett előállítás is megfelelő lehet: határozót alakítunk ki az eredeti alany helyett.

Mindenesetre a korábbi alanynak az által való/ által végzett stb. melléknévi igeneves kifejezéssel való transzformálása jól mutatja a nominalizáció kapcsolatát a melléknévi igeneves szerkezetekkel.

Az alany és tárgy együttes kifejezésének sajátos módját alkotják az összetett főneves szerkezetek: az eredeti alany megmarad birtokos jelzőnek; a birtok pedig összetett főnévként kifejezi az eredeti tárgyat /az összetétel előtagja/, illetve a nominalizált állitmány /összetétel utótagja/ - vö. tárgyas összetételek 2.6.2. pont.

2.4. Törléses transzformációk. Referenciális azonosság. Eddig olyan előzménymondatokat tételgettünk fel, amelyek egymásba olvasztásakor a birtokos jelző tudta kifejezni az eredeti alanyt illetve a tárgyat. Vannak azonban olyan előzménymondatok, melyekben megismétlődik a transzformációban részt vevő elemek közül az egyik.

Ilyenkor szükségszerű a törlés. Lássunk egy példát:

/30/ A folyadékfelületek párolognak.

/31/ Ez besűriti a folyadékfelületeket.

/32/ A folyadékfelületek párolgása besűriti a folyadékfelületeket.

Ez utóbbi mondat végső realizációja többféle lehet attól függően, hogy milyen hangsúly-, illetve szórendi viszonyok uralkodnak a mondatban. Ily módon törölhetjük a birtokos jelzőt, pronominalizálhatjuk a megfelelő mondatrészt, vagy mindkettőt elvégezhetjük. A törlés akár elől akár hátul lehetséges / a 32. mondathoz viszonyítva/.

a./ törlés elöl

/33/ Párolgásuk besüriti a folyadékfelületeket.

/34/ A folyadékfelületeket párolgásuk besüriti.

/35/ A párolgás besüriti a folyadékfelületeket.

b./ törlés hátul

/36/ A folyadékfelületek párolgása besüriti azokat/öket.

/37/ Ezeket/azokat párolgásuk besüriti.

Ez utóbbi mondat realizációjához szükséges egy, a folyadékfelületek szót tartalmazó előzmény.

A hátsó törlésnél szükségszerűen fellep a főnév pronominalizációja.

A névmás további törlése nem lehetséges.

/38/ + A folyadékfelületek párolgása besüriti.

A fenti levezetésekben alapvető követelmény, hogy a két, ismétlődő főnév között azonosság /referenciális azonosság/ legyen, akár töröljük a birtokos személyragot /vö. 35.példa/, akár nem.

Amennyiben a referenciális azonosság jeleként felfogható birtokos személyrag törlődik, már csak szemantikai uton lehetséges az azonosságot kimutatni. A szemantikai jellegű azonossági kapcsolat is erős, sőt kényszerítő. Bizonyítékul vegyük a következő mondatot:

/39/ Az áru az ellenőrzés közben megsérülhet.

A hallgató vagy olvasó azt a jelentést érti ezen, hogy

/40/ Az áru megsérülhet, miközben ellenőrzik.

Mindazonáltal elképzelhető ez a mondat /39.példa/ olyan speciális helyzet megfelelőjeként, amikor pl. az árut szállító gépkocsit ellenőrzik forgalombiztonsági szempontból. Ebben az esetben a mondat tulajdonképpen azt jelenti:

/41/ Az áru /a gépkocsi/ ellenőrzés/e/ közben megsérülhet.

A szituáció ismerete nélkül azonban mindenki a 40. szám alatt említett jelentést érti. Az árut szállítják tárgy - állítmány alapvető viszony akkor is a mondat értelméhez tartozik, ha a transzformált mondaton belül a legkülönbözőbb módon variálódhatnak az alany - tárgy - határozó viszonyok:

- /42/ T - A1: Az árut a szállítás megviseli.
 /43/ H - A1: Az áruból a szállítás sokat összetör.
 /44/ A1 - T: Az áru a szállítását nehezen viseli el.
 /45/ H - T : Az áruval számlázzák a szállítását is.
 /46/ A1 - H: Az áru a szállítás közben megsérülhet.
 /47/ T - H: Az árut a szállítás közben megrongálják.
 /48/ H - H: Az áruból a szállítás közben selejt lett.

Idáig igéből képzett főnevekkel volt dolgunk. A valódi melléknevekből képzett főnevekkel alkotott szerkezetekben nem lehet feltételezni a korábbi tárgy kifejezését. Ott a birtokviszonyon belül a birtokos jelző csak az alanyt fejezheti ki:

- /49/ A fémek szilárdak --- A fémek szilárdsága ...
 Azon melléknevek esetében azonban, amelyeket igéből a

- ható/-hető
 -hatatlan/-hetetlen
 -atlan/-etlen
 -t/-tt
 -ó/-ő

képzők segítségével képeztünk a nominalizált szerkezeten belüli birtokos jelző végső soron a tárgyat fejezi ki, amennyiben a közvetlen előzménymondat szintjén nem állunk meg, hanem végigvisszük a levezetést:

- /50/ A gázokat össze lehet nyomni. /végső kiindulómondat/.
 /51/ A gázok összenyomhatók. /közvetlen előzménymondat/

A tárgy /gázokat/ előbb a megfelelő mondat alanya lett /gázok/; majd ebből:

- /52/ A gázok összenyomhatósága alapvető sajátosságuk.

2.5. A határozó kifejezése. Szerkezetileg tekintve a határozók kifejezése szempontjából van a magyar nyelvben a legtöbb lehetőség. Meg kell jegyezni, hogy a nominalizációs birtokviszony birtokos jelzője erre a funkcióra nem alkalmas. A vizsgálat során most is egymás mellett tárgyalhatjuk az igéből illetve a melléknévből képzett főneveket, hiszen hasonlóképpen viselkednek. Két nagy csoportot különböztethetünk meg aszerint, hogy maga a

kiinduló határozó változik-e morfológiailag a transzformáció alatt vagy sem.

A/ Változatlan formájú határozó

2.5.1. Hátravetett jelzői értékű határozó. Ebben a címtípusának nevezhető csoportban a határozó változatlan formában következik a nominalizált főnév után. Ez a szerkezet címekben valóban igen gyakori; a szaknyelvben és a szépirodalmi nyelvben egyaránt:

/53/ Vezetés gázokban

/54/ Áldásadás a vonaton.

Érdemes azonban felfigyelni egyrészt ennek a szerkesztésmódnak mondaton belüli gyakori előfordulására, másrészt arra, hogy ez a használat az újságírás nyelvében éppúgy előfordul, mint a szak- illetve az irodalmi nyelvben. Lássunk rá példákat!

/55/ "A találkozó után Arafat 'pozitívnak' minősítette Franciaország hozzállását a palesztinai nép sorsához és jogaihoz."

/Magyar Nemzet, 1981.IX.1./

/56/ Az áramlás fenntartásához a folyadékban többletenergia szükséges.

/57/ "Anyám egy ől fával az udvar közepén áll, és figyelő baktatásunkat egymás nyomában." /Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér. Kriterion, Bukarest, 1971.161./

De nemcsak igei, hanem melléknévi alapú képzett főnevek után is következhet határozó:

/58/ A betáplált oldat mindig tartalmaz levegőt, a levegő oldékonysága az üstben a felmelegítés hatására csökken.

2.5.2. Előrevetett jelzői értékű határozó. Ez az előbbi /2.5.1./ szerkesztésmód fordítottja abban az értelemben, hogy a határozó most a képzett főnév előtt áll változatlan formában; melléknévi igenév betoldására nincs szükség /vö. 2.5.5.-höz viszonyítva/. Lássunk példákat az újságnyelvből, a műszaki nyelvhasználatból, illetve a szépirodalomból!

/59/ "Bonn szerint jelenleg semmi sem indokolja ennek a fegyverzetnek az NSZK-ba telepítését." /Magyar Nemzet, 1981.VIII. 20; /

/60/ Az embert jó kondícióban, egészségben tartásához nemcsak védeni, óvni, hanem működtetni, edzeni is kell, ingereknek kitenni.

/61/ "Negyven év alatt négyre szaporodott a családok száma. Nem hasonlít ez a helyben topogáshoz?" /Sütő A. i.m.11./

Melléknévből képzett főnevet megelőző határozó használatára nagyon elvétve lehet csak példát találni.

2.5.3. Jelölt határozós összetétel: Ennek kifejtését lásd a

2.6.3. pont alatt a 2.6. Szóösszetételek fejezetén belül.

B./ Megváltozott formájú határozó

2.5.4. Az -an/-en határozórag törlése. Ebben a csoportban az eredeti módhatározó ragját töröljük, s az most már mint minőségjelző lép át az új mondatba. Pl.:

/62/ A test egyenletesen mozog --- A test egyenletes mozgása
Elsősorban igei alaptagu szerkezetek átalakításakor jelenik meg:

/63/ A kaloriméterbombák a tüzelőanyag egy meghatározott kis mennyiségének tökéletes elégetésekor fejlődött hőmennyiség mérésére alkalmasak.

/64/ "... vége a csendes emlékezésnek, a világháborús történeteknek, a tartalmas, hosszu hallgatásoknak." /Sütő A. i.m. 161./

Néha melléknévből képzett főnév mellett is találunk ilyen módhatározóból származó jelzőt:

/65/ "... magam is nevettem, jelezve, hogy tisztában vagyok a feltevés teljes képtelenségével, /Moldova György, Akit a mozdony füstje megcsapott ... Budapest, 1978, Szépirodalmi K. 145./

2.5.5. Melléknévi igenév betoldása. A határozó megelőzi a nominalizált főnevet, mint az előrevetett jelzői értékű határozó esetében,

de itt betoldott melléknévi igenév mutatja a szintaktikai funkcióváltást. Pl.:

/66/ A gázmolekulák a szomszédokkal ütköznek --- A szomszédokkal való /lejátszódo/ végbemenő ütközések következtében a gázmolekulák állandó mozgásban vannak.

A melléknévi igenév a legtöbbször deszemantizálódott: szerepe pusztán az, hogy a kiinduló mondat határozóját jelzősitse, és így kapcsolja a kérdéses főnévhez.

A szaknyelv /jelen esetben a műszaki nyelvhasználat/ igen gyakran és nagy előszeretettel használja ezt a szerkezetet. Mindez nem jelenti azt, hogy szépíróink kerülnek: sőt igen gyakran élnek is ezzel a nyelvi lehetőséggel. Példák:

/67/ "Vagy talán azt érezte, hogy ennek a tiszta léleknek a földtől való megválásában nincs helye bűnbánó zsoltárok mondásának, szentek segítségül hívásának?" /Gárdonyi Géza, Isten rabjai. Budapest. Szépirodalmi K. 1974. 374./

/68/ Az osztófalak a fejtést végző dolgozók több szinten való elhelyezését is szolgálják.

A melléknévből képzett főnevek mellett is hasonlóan viselkedik a határozó:

/69/ A gyártmánynak a célképen való gyors megmunkálhatóságát is biztosítani kell.

/70/ "Aztán a két vendég megmosakodott, s folytatták az ebédet a regula szerint való csöndességben." /Gárdonyi G.i.m.304./

2.5.6. Jelzősítés az -i képző segítségével. Ebbe a csoportba az a szerkesztésmód tartozik, amelyben a korábbi határozó az -i melléknévképző segítségével most már jelzőként kapcsolódik a nominalizált főnévhez. Az -i képző használatának több módja lehetséges. Ha névutós az eredeti határozó, az -i képző közvetlenül a névutóhoz kapcsolódik:

/71/ A szerelés alatt az árut továbbítják --> A szerelés alatti árutovábbítást is gyakran görgőssorral végzik.

Szépirodalmi művekben is megtalálható ez a szerkezet; pl.:

/72/ "A pusztakamarási birtok körüli marakodás a XIII. században kezdődött." /Sütő A.i.m.15./

A melléknévi képzésű főnevekre is vonatkozik ez a szerkesztés-
mód; pl.:

/73/ Az elemcsoporton belüli csereszabatosság alapvető követel-
mény. Nehezebben felismerhető az a használati mód, amikor az eredeti határozórag helyett áll az -i képző; ilyenkor ráadásul jelentéskülönbség is fellelhető, éppen a párhuzamos használat következtében, ugyanis az -i képzős megoldás helyett használhatjuk a határozó + való-val alkotott szerkezetet:

/74/ /valami/ a felületen ellenáll --> felületi ellenállás
illetve: a felületen való ellenállás,

vagy

/75/ /valami/ a világűrben sugároz --> világűri sugárzás
illetve: a világűrben való sugárzás.

Máskor valóban szabályos a levezetés:

/76/ a másvilágon jutalmaznak --> "... a kárhozatról és a másvilági jutalmazásról beszéltek." /Tamási Áron, Ábel a rengetegben. Budapest, Szépirodalmi K. 1974.97./

A melléknévből képzett főnév mellett is találunk hasonlót:

/77/ a paneles építésmód XX. századi elterjedtsége

/78/ "Ujabb jó érzés: az otthon téli elviselhetősége." /Sütő A. i.m.13./

Ha a határozórag -ban/-ben volt, bizonyos esetekben -beli képző lép a helyére, hogy így kapcsolódhasson a korábbi határozó a szerkezethez. A -beli képző funkciója és jelentése gyakran ugyanaz, mint a -ban/-ben + való -s szerkezetnek: oktatásbeli = oktatásban való. Pl.:

/79/ A program időbeli lefutását a következő formula adja meg.

/80/ "A cirmos mindjárt megfejtette az álombéli nyávogást..."
Tamási Á. i.m.90/

Melléknévi képzés esetén:

/81/ a térkép oktatásbeli szemléletessége

/82/ "A ház- és kertadó mellett amolyan szellemi adónak tekinti, szerződésbeli kötelezettségnek." /Sütő A. i.m.67./

A -beli ilyen használatát tehát a -ban/-ben + való kombinatóri-

kus variánsának is felfoghatjuk; erre jó bizonyítékot szolgáltat egy népballada két sora:

/83/ Mi járásbeli vagy

Fehér fodor bárány? /Márton szép Ilona, Diószeg, Moldva,
Ortutay Gy. szerk. Magyar népballadák.
Budapest, Szépirod. K. 1968. 164./

2.5.7. Jelöletlen határozós összetétel. Ennek kifejezését lásd a 2.6.3. pont alatt a 2.6. Szóösszetételek fejezen belül.

2.6. Szóösszetételek. A nominalizációs főnévképzés és a belőle kialakult összetétel között nem levezetésbeli különbség van, hanem fokozati: a nominalizációs szóösszetétel a nominalizációs sűrítés utolsó lépéseként fogható fel, melynek eredményeképpen egyrészt alkalmi, bármikor feloldható és behelyettesíthető összetétel, másrészt állandósult kapcsolat, sokszor terminus technicus keletkezik.

Lássunk példát!

/84/ A reakció során gáz képződik. Ez veszélyes lehet.

/85/ A reakció során a gáz képződése veszélyes lehet.

Az összetétel még további sűrítésre ad alkalmat:

/86/ A reakció során a gázképződés veszélyes lehet.

A gázképződés mint összetett főnév még szabadon felcserélhető azzal a birtokos szerkezettel, hogy a gáz képződése. Más esetben azonban erre nincs már lehetőség, ugyanis sajátos jelentés tapadt az összetett szóhoz; pl. a víz esése és a vizesés már nem egyenértékű szemantikailag. Az olyan összetételek pedig, mint energiaellátás; léghűtés; vizhűtés; ivhegesztés; gázhegesztés stb. pontosan körülhatárolható jelentéstartalommal rendelkező terminus technicusok. Az összetétel aktuális kialakulásának vagyunk tanúi akkor, amikor egy szakkönyv egyik fejezetcíme így szól:

/87/ A várható terhelés felmérése,

majd az alcim:

/88/ A terhelésfelmérés módja.

A terhelésfelmérés mint összetett főnév a szerző számára nyilvánvalóan kényelmes megoldást nyújt, hiszen így elkerülhető a kétszeres birtokviszony:

/89/ A terhelés felmérésnek a módja.

Ugyanakkor a terhelésfelmérés az adott szakterületen dolgozók számára világos fogalmat takar, akár állandó, akár alkalmi összetételről van is szó.

A fent megadott módon kapott összetételeknek alanyos, tárgyas, határozós, jelzős változatai vannak, nem is annyira aszerint, hogy milyen viszony van az összetett főnéven belül a két tag között, hiszen ezt sokszor nem is könnyű eldönteni, hanem aszerint, hogy milyen funkcióban illetve viszonyban áll a két elem az előzménymondásban. A továbbiakban az összetételek csoportosítását ez utóbbi szempont alapján végzem.

2.6.1. Alanyos összetételek. Az összetétel előtagja képviseli a korábbi alanyt, az utótag pedig, amely intranszitiv igéből képzett főnév, a korábbi állítmányt. Transzitiv ige általában nem jöhet számításba. A szaknyelv rendkívül gyakran használja ezt az összetételi formát, csakúgy mint a tárgyas, illetve a határozós összetételt. Pl.:

/90/ A feszültségkimaradás a termelés kiesésén túl egyéb kárt nem okoz.

Szépirodalmi példa:

/91/ "A mélységben fegyvercsörgés, léptek ropogása." /Gárdonyi Géza, Egri csillagok. Budapest, Uzgorod, Móra-Kárpáti K. 1978.423./

2.6.2. Tárgyas összetételek. A tárgy kifejezésére feltétlenül tranzitiv igére van szükségünk. Pl.:

/92/ Az izzólámpa fényhasznosítását a környezet hőmérséklete alig befolyásolja.

Ez utóbbi összetétel /fényhasznosítás/ is mutatja, hogy mind az alanyos, mind a tárgyas összetétel jelöletlen. Lexikalizálódott összetételekben, illetve alkalmi, irodalmi összetételek esetén lehetséges a jelölt tárgyas összetétel is: helytállás; semmitmondás; ujat-akarás. Az alkalmi összetétel felé mutat a következő balladái sor:

/93/ Elutazott az erdőbe

Kis árváját-keresésre. Pendzsóka, Udvarhely, Ortutay szerk.
i.m. 454./

Érdekes, hogy bizonyos esetekben a kiinduló ige tranzitív volta ellenére a korábbi alanyt fejezi ki az előtag /vö. tranzitív ige intranszitiv használata 2.1.pont/: szunyogcsipés; kutyaharapás; stb. Általában azonban összetétel esetén is az alapul szolgáló ige intranszitiv, illetve tranzitív jellege határozza meg, hogy alanyról vagy tárgyról beszélhetünk-e. Pl.: a gázképződés alanyos összetétel, mert aképződik ige intranszitiv; a penzverés pedig tárgyas, hiszen a ver tranzitív ige.

A 2.3. pontban utaltunk arra, hogy nominalizáció útján keletkezett összetett főnevet tartalmazó birtokos szerkezettel az alanyt és a tárgyat is ki lehet fejezni mégpedig úgy, hogy a birtokos jelző az alanyt, az összetétel előtagja pedig a tárgyat "jelöli". Ez a szerkesztési mód lehetőséget ad az által való/ általi közbeiktatásával alkotott nehézkes szerkezet elkerülésére. Ahelyett tehát, hogy

/94/ A fénynek az izzólámpa által való/általi/ által történő hasznosítását a környezet hőmérséklete alig befolyásolja, az alannal kiegészített tárgyas összetételt alkalmazzuk:
92.példa.

Hogy ezt az összetételt megkaphassuk, alapvető követelmény, hogy az eredeti mondatban a tárgynak ne legyen bővitménye:
Mind a szaknyelvben, mind a szépirodalmi nyelvben találhatunk "szabályos" példákat az ilyenfajta összetételekre:

/95/ A távfüttővezetékek hőleadása kedvezőtlenül hat az elektromos kábelek üzemeltetésére.

/96/ "A török ott az árok betemetésén fog mesterkedni. Oda is a főtisztek bátorsága, hazaszeretete és halálmegvetése kell." /Gárdonyi G.Egri cs. 306./

Néha alkalmi, sajátos stilushatásu, "tökéletlen" az összetétel; erre utal a következő példa kötőjeles kapcsolódása:

/97/ "A kedvező végleges megoldás az ellenségeskedés megszüntetésére ... a két ország legfőbb irányítóinak megegyezés-kereséséből származott," /Illés Gyula, Tiszták, Dráma. Budapest, Szépirodalmi K.1971.134./

2.6.3. Határozós összetételek. Ezek lehetnek jelöltek vagy jelöletlenek. A jelöltek esetében az eredeti határozórag az összetételen belül is megmarad. Pl.:

/98/ az ionok helyhez kötöttsége
abból vezethető le, hogy

/99/ az ionok helyhez való kötöttsége...,

amely viszont végső soron arra a mondatra vezethető vissza, hogy

/100/ az ionok helyhez vannak kötve.

Szépirodalmi példa:

/101/ "fejbesujtásból csak annyi lett, hogy a fegyver talpával egy kicsit mellbe taszított." Tamási Á. i.m.111./

A jelöletlen határozós összetételek esetén törlődik az eredeti határozórag. Pl.:

/102/ A fajlagos vezetőképesség a hőmérséklettől függ.

Ennek a mondatnak nominalizációs szerkezetté való átalakítása:

/103/ a fajlagos vezetőképességnek a hőmérséklettől való függése,

Ezután kapjuk meg a jelöletlen összetételt:

/104/ a fajlagos vezetőképesség hőmérsékletfüggése.

Műszaki szövegekben igen gyakoriak az ilyen összetételek; ezek jó részét könnyen értelmezhetjük: pl.:

/105/ Ipartelepek villamosenergiaellátása

Máskor azonban az összetett főnév visszavezetése gondot okoz: több levezetés is lehetséges, vagy a legkézenfekvőbb levezetés félrevezet.

Pl. /106/ Szükséges a munkásszállásokon lakó személyek számának csökkentése lakásjuttatás révén.

A kétféle levezetés:

/107/ a személyeket lakáshoz juttatják

/108/ lakást juttatnak a személyeknek.

Maga az összetett szó /lakásjuttatás/ ily módon lehet jelöl-
ten határozós, vagy tárgyias összetétel. Ugyanigy a gázhegesztés
azt jelenti elsődlegesen, hogy a 'gáz hegeszt'; de annak is meg-
felelhet, hogy 'gázzal hegesztenek'. Vagy a vizhűtés származ-
hat abból, hogy 'a víz hűt', illetve 'a vizet hűtik', vagy abból,
hogy 'vizzel hűtenek'. A tömeggyártás nyilván nem a tömeg gyár-
tásának értelmét hordozza, hanem annak, hogy 'tömegben gyártanak',
mint ahogy a ponthegesztés sem a 'pontot hegesztik' értelmét, hanem
'egy/ pontban hegesztenek' jelentését. A következő példa ugyanak-
kor azt szemlélteti, hogy csak az adott szakterület ismeretében
lehet feloldani az ilyen alkalmi összetételeket: völgyterhelés.
Ha a 'völgy terhel valamit', vagy a 'völgyet terhelik' értelmet
tulajdonitanánk ennek a képzésnek, nem érthetnénk meg a követ-
kező mondatot:

/109/ A nagyobb üzemfeszültség főleg az éjszakai völgyterhelés
időszakában fordul elő.

A szövegösszefüggés nyilvánvalóvá teszi, hogy a völgyterhelés
olyan képletes kifejezés, amely az igen gyakori használatu csúcs-
terhelés antonimája.

Szépirodalmi művekben is találkozhatunk ilyen nehezen feloldható
összetételekkel; pl.

/110/ "A városi asszony tekintély maradt számukra, a villamos-
átszállásnál ő tudta utbaigazítani őket," /Németh L. i.m.
45./

A villamosátszállás itt nyilván annyit tesz, mint 'villamosra
való átszállás'.

2.6.4. Jelzős összetételek. Ezekre ritkán adódik példa, illetve
igen nehéz őket felismerni. Például a márkajelzés összetétel
származhat abból, hogy 'a márkát jelzik, de abból is, hogy -
értelmezőként - 'a márka, a jelzés ...'.

3. Jelen tanulmányunk célja az, hogy elsősorban a műszaki nyelv-
használat jellegzetességeit ragadja meg a nominalizáció szempont-
jából. Helyes azonban, ha más stilusréteghez is viszonyítjuk a
jelenségeket. Részben ezzel a szándékkal adtunk szépirodalmi pél-

dákat ott, ahol ez lehetséges volt. Ugyanebből az okból hason-
 litottuk össze az -ás/-és, -ság/-ség és -at/et képzők számszerű
 előfordulását egyrészt egy műszaki szaknyelvi, másrészt egy
 szépirodalmi corpus alapján. Mindkét corpus hossza kb. 100 ezer
 n terjedelmű azért, hogy az összehasonlítás reális legyen. A
 műszaki szaknyelv vizsgálatát Csernátony-Hoffer - Horváth: Nagy-
 feszültségű technika című s zakkönyve alapján végeztük el, a szépi-
 rodalmiét pedig Németh László Gyász című regénye alapján /lásd
 5. táblázat/.

5. táblázat

Az -ás/-és, -ság/-ség, -at/-et számszerű előfordulása
szaknyelvi és szépirodalmi szövegben

Képzők	Az előfordulások száma	
	szaknyelvben	irodalmi nyelvben
-ás/-és	628	172
-ság/-ség denomin.	326	96
deverb.	38	7
-at/-et deverb.	127	49
denomin.	40	6
Összes képzett szó /főnév/	1159	330

Az 5. táblázat alapján megállapítható, hogy a szaknyelv /jelen
 esetben a műszaki nyelvhasználat/ lényegesen többször /háromszor-
 négyszer annyi esetben/ használja a nominalizációban szerepet
 kapó főnévképzőket, mint a szépirodalom nyelve. Ha a szaknyelvi
 vagy szépirodalmi corpusok megváltoztatásával meg is változik
 esetleg az előfordulások abszolút értéke, az arányok nagyjából
 érvényesek maradnak. Ebből következik, hogy az irodalmi nyelvre
 megállapított norma a szaknyelvre vonatkoztatva érvényét veszti,

asaz a szaknyelv /jelen esetben a műszaki nyelvhasználat/ nyelv-
helyességi kérdései más szinten jelentkeznek, mint a köznyelv,
vagy az irodalmi nyelv adott nyelvtani jelenségeinek nyelvhe-
lyességi vetületei.

Arra a kérdésre, hogy a szaknyelvben miért ilyen gyakoriak a kép-
zett főnevek és a velük alkotott nominalizált szerkezetek, több
tényező figyelembevételével adhatjuk meg a választ.

Egyrészt, mint már említettük /vö. 1.3. pont/ a nominalizált
képzéseket a szaknyelv -sokkal gyakrabban, mint az irodalmi
nyelv - sajátos jelentéstartalommal különböző jelenségek, össze-
függések, törvényszerűségek elnevezésére használja: így jön lét-
re a terminus technicusok egy része /berendezés; művelet; tulaj-
donság stb./ Másrészt címekben, felsorolásokban, táblázatokban,
tartalomjegyzékekben a nominalizált formát részesítik előnyben.
Részlet a vizsgált szakkönyv /Nagyfeszültségű technika/ tarta-
lomjegyzékéből:

/111/ Villamos erőterek számítása

Dielektrikumok viselkedése villamos erőterben

Nagy feszültségek előállítása és mérése stb.

A szerzők nem úgy fogalmazzák címben, tartalomjegyzékben, hogy

/112/ Hogyan számítjuk ki a villamos erőtereket?

Hogyan viselkednek a dielektrikumok a villamos erőterben?
stb.

habár elvileg ez a lehetőség is fennáll. Megállapíthatjuk tehát,
hogy előtérbe kerül a témának személyektől elvonatkoztatott be-
mutatása, az objektivitásra való törekvés.

Harmadsorban a tartalmi-szerkezeti tömörítést kell kiemelni, mint
a nominalizáció leglényegesebb funkcióját. Ennek a tömörítésnek
a módja az azonos referenciával rendelkező mondatok szintaktikai és
értelmi egymásba olvasztása. Az egymásba olvasztások egy részét
a szövegen belül tudjuk megfigyelni, mint folyamatot; pl.:

/113/ Az ϵ -ról és a σ -ról megállapítottuk, hogy egészen az
átütést megközelítő térerősségeig állandók. Ha viszont
állandóságuk felborul, magában a tg δ fogalmában is za-
varok állnak elő.

Ebben a példában az ez mutató névmás is bevezethető a második mondatot. Ehelyett a pontosságra való törekvés miatt inkább a nominalizált főnév jelenik meg /állandóságuk/. Az ilyen előzményes nominalizáció mégis igen ritka a különböző szövegekben. Általában a kiinduló mondat explicit kifejezése nélkül jön létre a nominalizált forma és szerkezet. Az ilyen szerkezeteket csak a későbbi elemzés során alakíthatjuk vissza a feltételezett kiinduló mondatokra. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a nominalizációs és transzformáció csak latensen van jelen az esetek legnagyobb részében.

Például:

/114/ Nehezebb a helyzet az amorf anyagok esetén, amelyeknek mikro szerkezete kevésbé ismert, s így matematikailag kezelhető modell alkotása alig lehetséges.

Ezt másképpen is mondhatta volna a szerző, pl.:

/115/ ... /felmerülhet, hogy/ matematikailag kezelhető modellt alkotunk. Ez azonban /az előzőek miatt/ alig lehetséges.

De nem ezt az analitikus formát választotta a szerző: a nominalizáció segítségével jobban elérhető, hogy a lényeges, távolabbi összefüggésekre irányítsa a figyelmet /ti. alig lehetséges valamilyen modell alkotása/. Az érvelő, logikus, szabatos és mindenekelőtt tömör szakmai szöveg létrejöttének vagyunk tanúi.

Ha nem folyamodnánk a sűrités valamely eszközéhez, akkor is létre lehetne hozni egy szöveget, amely viszont az egyes elemi ítéletek összekapcsolása, illetve a lényegkiemelés szempontjából korántsem lenne erőteljes, koherens.

Például:

/116/ Az elektronok vezetnek. Ilyen jellegű a vezetés. Ezt ki-mutatjuk. Ebben viszont a Hall-effektus jut fontos szerephez.

A szöveg érthető és szakmai szempontból is megfelelő lehet. Szét-terdeltsége miatt azonban távolról sem olyan világos, mint:

/117/ A vezetés elektronvezetés jellegének kimutatásában viszont a Hall-effektus jut fontos szerephez.

Találkozhatunk olyan nominalizált szerkezeteket tartalmazó mondatokkal is, amelyeket szinte lehetetlen a fenti mintára /vö. 116/ egyszerű itéletek lineáris sorozatára lebontani, pl.:

/118/ Ha a vezetés ionvándorlásból áll, az szükségszerűen anyagvándorlást is jelent.

Ennek a mondatnak az egyszerű mondatokra való visszavezetését csak igen bonyolult módon, logikai uton közelíthetjük meg, pl.:

/119/ Ionok vándorolnak. Anyag vándorol.

Ha az első ítélet a vezetés definíciója, akkor ez a második szükségszerűen jelenti.

A fentiekből kitűnik, hogy több ítélet, megállapítás, feltételezés, következtetés szétfeszíti az egyszerű mondat kereteit; csak úgy férnek meg egy predikativ szerkezet keretében, ha a többit sűrítő szerkezetekkel fejezzük ki. Ennek a sűrítésnek egyik lehetséges utja a nominalizáció.

TRODALOM:

A mai magyar nyelv rendszere, I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 333-420.

BASSOLA Péter-MÉSZÁROS László /1981/ Az idegennyelvi jelzői értékű határozók magyar nyelvi megfelelői - német szerkezetek alapján.

In Nyomárkay István /szerk./ Fordítás és nyelvoktatás. TIT Idegennyelv oktatási szakosztály Budapest. 25-47.

BERRÁR Jolán /1965/ Szóképzés, lexika, szintaxis. In Általános Nyelvészeti Tanulmányok, III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 35-42.

BERRÁR Jolán /1974/ Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In Rácz Endre-Szathmári István /szerk./ Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó Budapest.

KÁROLY Sándor /1970/ Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó Budapest. 349-367.

KIGYÓSSY Edit /1974/ Az -s és az -i melléknévképző jelentéséről. In Nyelvtudományi Értekezések §3. Akadémiai Kiadó Budapest.

NAGY Ferenc /1969/ A lexikális szóképzés. In Általános Nyelvészeti Tanulmányok, VI. Akadémiai Kiadó Budapest. 329-358.

NEMES Zoltán /1932/ A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája. Budapest.

RÁCZ Endre /szerk./ /1968/ A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó Budapest 114-151.

SZÖLLŐSY-SEBESTYÉN András /1979/ Magyar nyelvi rendszer és redukált nyelvtan. Folia Practico-Linguistica IX.1. Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézete Budapest. 33-62.

Dr. Estók Tivadarné:

A BIRTOKOS SZERKEZET ÉS TRANSZFORMÁCIÓS KIFEJEZÉSI LEHETŐSÉGEI A MAGYAR MŰSZAKI NYELVBEN

A műszaki nyelv birtokos szerkezeteinek a vizsgálatát asszal a céllal kezdtem, hogy megállapítsam azok rendszerét, funkcióját; s a kapott eredmények alapján néhány észrevételt tegyek a magyar mint idegennyelv oktatásáról.

Az elemző munka jelenlegi, kezdeti szakaszában még nem vállalkozhatom a fenti célkitűzéseknek megfelelő, részletes összefoglalás elkészítésére. Egy olyan rendszer körvonalait szeretném felvázolni, amelynek a grammatika transzformáció az alapja, és amelyben jól elkülöníthető a műszaki szövegek birtokos szerkezeteinek két nagy, funkcionális szempontból eltérő csoportja, a mondatértékű és a nem mondatértékű szószerkezeteké.

Kiinduló statisztikai adatok

A példaanyag, amelynek alapján dolgoztam, Kigyóssy Edit: Műszaki szövegek és magyar nyelvi gyakorlatok II. éves külföldi hallgatók számára című munkájából való. A jegyzet adaptálatlan szövegeket tartalmaz, amelyeket a BME-n tanuló hallgatók szakirányu oktatására szolgáló tananyagokból válogatott a szerző.

Összehasonlítás végett elemestem irodalmi és köznyelvi szöveg birtokos szerkezeteit is. Irodalmi példákat Krudy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete című regényének /Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973./ első és hetedik fejezete szolgáltatott, köznyelvieket a Járjuk az utat című kiadványból /Az Országos Közlékedésbiztonsági Tanács, a BKV és az ÁFOR tájékoztatója, Budapest, 81-4286/ vettem.

Az átvizsgált műszaki szövegek mintegy 133 700 n-es nagyságú korpuszt tesznek ki. A gyűjtés minden olyan birtokos szerkezetre kiterjedt, amely birtokos személyragos, illetve - é birtokjeles szót tartalmaz, tekintet nélkül arra, hogy a birtokos és a birtok közti kapcsolat milyen nyelvi szinten, tehát mondatban

vagy szintagmában jut-e kifejezésre. A műszaki szövegek alapján összesen 1248 cédula készült, ebből 1241-en birtokos személyragos, 7-en pedig -é birtokjeles szó utal a birtokos szerkezetre.

A vizsgált irodalmi szöveg kb. 20 078 n-es nagysága, míg a köznyelvi anyag terjedelme kb. 20 270 n; mindkettő lényegesen kisebb terjedelmű tehát, mint a műszaki korpusz. Ennek megfelelően a bennük talált példák száma is alatta marad a műszaki szövegekének: 345 az irodalmi, 181 a köznyelvi szövegek alapján készült cédulák száma. Következésképpen az összehasonlítás arra korlátozódik, hogy a birtokos szerkezetek jellemzői közül az alapvetően közös vonásokat emelje ki, hogy sejtse a nyelvhasználat különböző rétegeinek hasonlóságait. Az eltérések megállapításához nagyobb mennyiségű irodalmi, illetve köznyelvi példanyag gyűjtése, elemzése szükséges.

A birtokos szerkezetek száma és a vizsgált szövegek terjedelme közti összefüggés			
	A műszaki korpusz nagysága	Az irodalmi korpusz nagysága	A köznyelvi korpusz nagysága
	kb.	kb.	kb.
	133 700 <u>n</u>	20 078 <u>n</u>	20 270 <u>n</u>
A birt. szerkezetek száma +/	1248 db	345 db	181 db

+/ A birtokos szerkezetek körében nem tettem különbséget egyszeres, ill. többszörös birtokviszony között; a bonyolult birtokos szerkezetláncot is egy szerkezetnek tekintem.

A munka kezdeti szakaszában különválasztottam a valódi birtokos szerkezeteket azoktól, amelyekben birtokos személyragok névutókhöz, módosítószókhöz stb. járulnak, tehát nem birtoklás-szerű kapcsolatra utalnak.

Mivel a névutók keletkezése napjainkban is tartó folyamat, szükségessé vált egy olyan szempont kijelölése, amelynek alapján minden konkrét esetben eldönthető, hogy névutóval vagy ragos névszóval van-e dolgunk. Az elemzett példák azt mutatják, hogy a birtokos személyragos főnevek "paradigmájából" mindig egy adott határozóragos alak különül el, és válik, eredeti jelentésétől egyre jobban eltávolodva, viszonyító eszközzé. /Egyetlen olyan főnév található a vizsgált anyagban, amelynek két határozóragos alakja is "névutósodott": az eset:

"Elektroncsövek és félvezető eszközök esetében a megjavítás vagy a spontán megjavulás lehetőségével általában nem számolunk..."/1/
És:

"Olyan fogyasztók, amelyek már hosszabb, kb. 20 percig tartó feszültségkimaradást is károsodás nélkül elviselnek, és csak ennél hosszabb idő esetén van súlyos következmény..." /2/

Elemzéskor a névutós, illetve valódi birtokos szerkezetek elhatárolását megkönnyítette az is, hogy a példákban a határozóragos névutós alakkal szembeállítható valódi birtokos szerkezet alaptagja általában toldalék nélküli, holott bármely határozórag illeszkedhetne hozzá. Például

Névutós szerkezetek:

"Az anyag alapvető megjelenési formáit a hőmérséklet függvényében tekinthetjük át." /3/

Vagy:

"A tervek alapján ... részletes utasításokat dolgoznak ki." /5/

Stb.

Valódi birtokos szerkezetek:

"Sűrűsége és fajsúlya több tényező függvénye." /4/

"A teremtangtani számítások alapja rendszerint az 500 Hz frekvenciájú hang, amelynek szobahőmérsékleten 67 cm a hullámhossza." /6/

Módosítószónak azt a birtokos személyragos szót tekinthetjük, amely az egész mondat vagy egy mondatrész jelentését befolyásolja, határozó szerepű, és nem áll /nem is állhat/ mellette birtokos jelző. Például: "A furópajzsa lényegében egy merevitett és elől-hátul nyitott vízszintes vashenger."

A műszaki szövegekben nem valódi birtokos szerkezetként csak névutó és módosítószó található: 56 esetben névutó, 2 esetben pedig módosítószó toldaléka a birtokos személyrag. /Ezek az esetek az összes birtokos személyragos műszaki példa kb. 4,6%-át teszik ki./ Az irodalmi, ill. köznyelvi példákban szerepelnek egyéb típusú nem valódi birtokos szerkezetek is, pl. megszólítás "/Ücsém, nagyon sápadtnak látszik./", indulatszó-szerű felkiáltás "/A fene egye meg a bolondját!..."/, stb. /8/,/9/

Az irodalmi példák kb. 2,6%-a, a köznyelvieknek pedig kb. 7,2%-a nem valódi birtokos szerkezet.

A valódi birtokos szerkezeteket két nagy csoportra lehet osztani aszerint, hogy a birtokos és a birtok kapcsolatát milyen nyelvi szinten tükrözik szintagmaszinten-e, vagy annál magasabb szintű nyelvi egységben, azaz a birtokos szerkezetnek mondat-, ill. szövegszervező funkciója van. /Gaál Edit 1978.15-22/.

A szintagmaszintű birtokos szerkezetben az alapszó birtokos jelzője a determináns. A birtokos jelző szófaját tekintve lehet főnév /10/, /12/ vagy névmás /11/, /13/, /14/. A birtokszó főnév /10/, /11/, /13/, /14/ vagy főnévi értelemben használt névszó /12/. Például:

"A város egészséges beépítéséhez, valamint a harmonikus városkép kialakításához szorosan hozzátartozik a zöldterület." /10/

"A tárgyakat az ember készíti azért, hogy őt szolgálják. Így az emberi test adja azok méreteit." /11/

"Az atomsúly általában és hozzávetőlegesen a rendszám kétszerese." /12/

"Ebben az esetben mechanikai munkát szolgáltató gépünkben egyetlen állapotváltozás, pl. adiabatikus expanzió játszódik le." /13/

"Merevnek nevezzük azt a testet, amelynek bármely két tetszőlegesen választott pontja közötti távolság egyenlő." /14/

A szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetekről ld. még "A vizsgál-
lat tárgya" o. fejezetet.

A mondat szintű birtokviszony megnyilvánulási formája többfé-
le lehet. Az ebbe a csoportba tartozó példáknek közös sajátága,
hogy az egyszerű mondat keretén belül a birtokos és a birtok más-
más szerkezethez tartozik, a mondat szerkesztés különböző szint-
jén szerepelnek:

"A villámok pusztító hatása romboló-, illetve gyújthatóságuk
következménye." /15/

A mondat szintű birtokviszony speciális esete az ún. birtok-
lást kifejező mondat, amelyben a birtokszó az alany, a birtokos
pedig dativus possessivus-ragos határozóként az állítmányi rész
tagja:

"Az épületakusztikai tervezésnek napjainkban mind nagyobb fontos-
sága van." /16/

Ugyanosa a mondat szintjén realizálódik az -é birtokjeles
szóval történő utalás a birtokviszonyra. Ennek gyakori példája
az -é jeles állítmányú mondat:

"... a gyújthatóság /ti. a villámoké/ a tüzet okozó hőhatásé." /17/

A birtokviszonynak a mondatnál magasabb szintű megnyilvánu-
lásaihoz sorolom Gaál Edit /1978.2o. / nyomán mindazokat az ese-
teket, amelyekben a birtokos és a birtok más-más mondat egységben
található, akár tagmondatokról, akár különálló mondat egységekről
van szó. Például:

- Birtokos és birtok más tagmondatban:

"Az ember jól érzi magát, és ezzel is fokozhatja teljesítőképess-
égét." /18/

- Birtokos és birtok szomszédos mondat egységekben:

"A hőátadás nem az előzőekben ismertetett alapelemek egyike, hanem
az alapvető hőterjedési módok valamelyik kombinációjából felépülő
bonyolult folyamat. Jellemzője, hogy a hő két különböző halmaz álla-
potu közeg határfelületén halad át." /19/

- Birtokos és birtok több mondat távolságban:

"Az ideális folyadék jellemző tulajdonságait a következőkben foglaljuk össze:

1. Homogén /.../, a teret egyenletesen kitöltő anyag.
2. / Tökéletesen összenyomhatatlan.
3. Belsejében csusztatott feszültségek nem ébrednek, azaz belső surlódása nincs. /20/!

/A /20/ példa a műszaki szövegekből gyűjtöttek közül az, amelyben a legtávolabb került egymástól a birtokos és a birtok: a birtokviszony 2, illetve 3 mondat távolságban realizálódik./

Az eddigiekben ismertetett szempontok szerinti osztályozás eredményeképpen a következő felosztáshoz jutottam:

A valódi birtokos szerkezetek megoszlása a birtokos és a birtok különböző nyelvi szinteken történő kapcsolata alapján

	Szintagszintű birt. szerkezetek		Mondat-, ill. szövegszintű birt.szerk.	Összesen +/
Műszaki példák:	83,72%	1045 db	11,6% 145 db	1190 db 95,35%
Irodalmi példák:	42,02%	145 db	55,36% 191 db	336 db 97,39%
Köznyelvi példák:	76,12%	138 db	16,02% 29 db	167 db 92,81%

+/ Az "Összesen" rovat adatainak a 100%-hoz való kiegészítése adja a nem valódi birtokos szerkezetek arányát.

A táblázat adatainak az összes példához viszonyított aránya mutatja, hogy kicsi azoknak a birtokos szerkezeteknek a száma, amelyeknek az alaptagja nem főnév, illetve főnévi értelemben

használt névszó, tehát nem tekinthetők valódi birtokos szerkezeteknek. /Ez a megállapítás egyedül a köznyelvi szövegek tekintetében nem egészen helytálló./ A nem valódi birtokos szerkezetek mindhárom típusu szövegből gyűjtött példákban elsősorban névutós szerkezetek.

Ami a valódi birtokos szerkezeteket illeti, a szintagmaszintű és a mondat-, ill. szövegszintű példák megoszlásának aránya kapcsán érdemes néhány megjegyzést tenni. Míg a műszaki szövegekre /valamint a köznyelviekre/ a szintagmaszintű birtokos szerkezetek a jellemzőek /83,72%/, az irodalmi szövegekből gyűjtött példák között nincs olyan nagyfokú százalékos eltérés a szintagma- és a nem szintagmaszintű birtokviszony előfordulási arányai között. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a mondat- vagy annál magasabb szinten realizálódó birtokviszony-példákat, további jellegzetességeket figyelhetünk meg e két nyelvhasználati rétegre vonatkozóan:

Műszaki példák:		Irodalmi példák:	
5,60%	70 db	Mondatszintű birt.szerk.	28,11% 97 db
		Ebből:	
3,2%	40 db	Más-más mondatrész a birtokos és a birtok	22,6% 78 db
1,84%	23 db	Birtoklást kifejező mondat	4,34% 15 db
0,56%	7 db	-é jeles állítmányu mondat	1,15% 4 db
6,00%	75 db	Mondatnál magasabb szintű szerkezet	27,82% 96 db
		Ebből:	
3,04%	38 db	Összetett mondat tagmondataiban	10,72% 37 db
1,52%	19 db	Szomszédos mondategységben	7,82% 27 db
1-4 mondat távolságban:			1-6 mondat távolságban:
1,44%	18 db		9,27% 32 db

A vizsgálat tárgya:

A tényleges vizsgálatot a szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetekkel végeztem. Ezeknek a megoszlása a műszaki szövegekben a következő:

A determináns szófaja:		
Főnév:	95,31%	996 db
Névmás:	4,68%	49 db
Ebből: vonatkozó névmás	1,33%	14 db
mutatónévmás	2,58%	27 db
személyes névmás	0,76%	8 db
Összesen:	100,00%	1045 db

A szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetek alaptagja, mint a /10/-/14/ példák mutatják főnév, illetve főnévi értelemben használt névszó. Minden esetben birtokos személyragos alak; példánkban zömmel harmadik személyű birtokosra utaló személyrag található a birtokszón. Mindössze 6 db /0,57%/ olyan birtokos szerkezet van a vizsgált műszaki szövegekben, amelyben az alaptag toldaléka többes szám első személyű birtokosra utal, a személyes névmási jelző azonban nincs kitéve. /Ld. /13/. / Két példában szerepel még ugyancsak személyes névmási birtokos jelző, ezek azonban egyes szám 3. személyű birtokost jelölnek; Például:

"A rádióaktív nyomjelzés felfedezésével a Nobel-díjas magyar Hevesy G örgy számos tudományágnak felbecsülhetetlen szolgálatot tett. Ezen túlmenően az aktivációs elemzés és az izotóphigításos módszerek felfedezése is az ő nevéhez fűződik." /21/

A vizsgálat módszere

Grammatikai transzformáció segítségével alakítottam át a birtokos szerkezetet magába foglaló mondatot eredeti tartalmának megőrzésével úgy, hogy a birtokos szintagma helyett más, azzal

szemantikailag egyenértékű/Szőllősy-Sebestyén A. 1979./szerkezetet alkalmaztam. Szemantikai szempontból a vizsgált birtokos szerkezetekkel egyenértékű lehet egy önálló mondat is, valamint egy alárendelt mellékmondat is. Ennek a kettőnek a különválasztását pusztán nyelvhasználati megfontolások indokolják, az önálló mondat, illetve a mellékmondat egymásnak szintén transzformjai, grammatikailag egyenértékűek.

A transzformáció jellegét /Szőllősy-Sebestyén 1979., János, 1971., Nagy Ferenc 1977./ illetően nem azt tartottam szem előtt, hogy mi a transzformációs irány, azaz melyik szerkezetfajta tekinthető egyszerűnek, kiinduló strukturának: a birtokos szerkezet-e vagy annak szinonimája. A lényegesnek a párhuzamos kifejezhetőség tényét tartottam. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy vannak olyan birtokos szerkezetek, amelyek átalakítására több, néha 3-4 transzformációs lehetőség kínálkozik; illetve olyanok is, amelyeket nehéz akár egyetlen szinonimával is "visszaadni". Az egyszerűség kedvéért a további példákban a transzformációs műveleteknél csak egy átalakítási lehetőséget adok meg, és az átalakíthatóság mindkét irányban érvényes voltát \longleftrightarrow jellel jelöltem.

A transzformációs átalakítás eredményeképpen a szintagmaszintű valódi birtokos szerkezeteknek két nagy csoportját különíthetjük el:

1. csoport: önálló mondatértékű birtokos szerkezetek, amelyek közvetlenül külön kiegészítő elem nélkül önálló mondatként alakíthatók. Pl.:

"Az épület telepítésekor döntő sullyal kell érvényesülnie az akusztikai szemléletnek."

/22/

Amikor az épületet telepítik, döntő sullyal kell érvényesülnie az akusztikai szemléletnek.

2. csoport: nem önálló mondatértékű birtokos szerkezetek, amelyek közvetlenül, külön kiegészítő elem nélkül, önálló mondatként nem alakíthatók. Pl:

"Az anód anyaga általában grafitozott nikkell vagy vaslemez."/23/

Ha megnézzük a szintagmaszintű valódi birtokos szerkezeteknek a fenti megoszlás szerinti arányait, a következőket tapasztaljuk:

A szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetek arányai			
	Műszaki példák	Irodalmi példák	Könyvelvi példák
1. csoport	43,15% 451 db	21,37% 31 db	44,62% 62db
2. csoport	56,84% 594 db	78,62% 114 db	55,07% 76db

A továbbiakban az 1. csoportba sorolható, azaz önálló mondatérték /szintagmaszintű és főnévi jelzős/ birtokos szerkezetekkel foglalkozom. A 2. csoport részletes vizsgálata lényegében egy később megírandó dolgozat tárgya.

1. csoport: önálló mondatértékű birtokos szerkezetek

Például:

"A csillám porlódásakor felszabaduló gáz mérgezi a katódot." /24/

A csillám porlódik, Az ekkor felszabaduló gáz mérgezi a katódot.

"A reaktor üzemeltetésével kapcsolatos számtalan fizikai mérést távirányítású berendezésekkel végzik." /25/

A reaktort üzemeltetik. Az ezzel kapcsolatos számtalan fizikai mérést távirányítású berendezésekkel végzik.

"A tranziens jelenségek fő oka az eszközök, illetve a bennük mozgó töltéshordozók tehetetlensége." /26/

Az eszközök, ill. a bennük mozgó töltéshordozók tehetetlenek. Ez a tranziens jelenségek fő oka.

Mint a fenti példák /24/ -/26/ mutatják, a birtokos szerkezet tartalma önálló mondat formájában is kifejezhető, mégpedig úgy, hogy az alaptag a mondat állítmánya, míg a determináns a mondat főnévi eleme: alanya vagy tárgya. Ennek megfelelően rendszerezhetők az 1. csoportba sorolt birtokos szerkezetek aszerint, hogy a transzformáció során keletkező mondat milyen szintaktikai funkcióval rendelkező részévé válik a birtokos szerkezetben jelzői szerepet betöltő szó.

Az 1. csoportba sorolt, önálló mondatértékű, szintagmasszintű valódi birtokos szerkezetek alcsoportjai

Az alcsoport száma		A birt. szerk.részei	a mondat részei
1.1.		alaptag \longleftrightarrow determináns \longleftrightarrow	transzitiv igei állítmány tárgy
1.2.	1.2.1.	alaptag \longleftrightarrow determináns \longleftrightarrow	intranszitiv/ritkán transzitiv/igei állítmány alany
	1.2.2.	alaptag \longleftrightarrow determináns \longleftrightarrow	állítmány névszói része alany

Példák az 1.1. alcsoportéhoz:

Műszaki példák:

"A termékek kialakítása minden gyárban különböző."

/27/

A termékek kialakítják, Ez minden gyárban különböző.

"A szükséglet /ti. lakásszükséglet/ megállapításánál figyelembe veszik a lakosság csoportjainak egyéni kívánságait is."/28/

↑↓
A /lakás/ szükségletet megállapítják. Eközben figyelembe veszik a lakosság csoportjainak egyéni kívánságait is.

"A lakás használata időben és térben lezajló folyamatnak tekinthető."

↑↓
/29/

A lakást használják. Ez időben és térben lezajló folyamatnak tekinthető. Valamint a /22/, /25/ és /10/ példa. Stb.

Köznyelvi példák:

"A baleseti okok értékelése igen fontos."

/30/

"A fényszóró felvillantása a világon mindenhol azt jelenti, vigyázat, jövők!"

/31/

Irodalmi példák:

"Azt hiszem, himzett zsebkendőt küldött benne a drága Lady, - mondta a csomag megtapintásával."

/32/

"... a testhez álló, lábikrás izmot mutató szűk nadrágok veséletéről lemondtam."

/33/

Példák az 1.2.1. alcsoporthoz

Műszaki példák:

"Nagyvákuum szükséges a dióda működéséhez."

↑↓
/34/

Ahhoz, hogy a dióda működjék, nagyvákuum szükséges.

"Másodlagos kölcsönhatások létrejötte révén észlelhetjük a γ -sugárzást."

↑↓
/35/

Másodlagos kölcsön hatások jönnek létre. Ezek révén észlelhetjük a γ - sugárzást.

Valamint a /24/ példa.

Kösznyelvi példák:

"Az évek mulásával a figyelem egyre fáradékonyabbá válik." /36/

"Nem öregkori sajátság az izületek kopása." /37/

Irodalmi példák:

"Ugyanazt az életmódot folytatta tovább Rezeda Fruzsina távollétében, amelyet jelenlétével annyiszor helyben hagyott..." /38/

"Igy mult el az éj különböző "meghatottságok" között a babonásing megjöttével." /39/

Példák az 1.2.2. alcsoporthoz

Műszaki példák:

"Az épületakusztikai tervezés fontosságát kivántuk aláhuzni..." /40/

Az épületakusztikai tervezés fontos. Ezt kivántuk aláhuzni.

"A viszonyok bonyolultságát a következő példa szemlélteti." /41/

A viszonyok bonyolultak. Ezt a következő példa szemlélteti.

"Az elnyelt levegő mennyisége a hőmérséklet és a nyomás függvénye." /42/

Az, hogy mennyi az elnyelt levegő, a hőmérséklet és a nyomás függvénye.

Valamint a /26/ példa.

Kösznyelvi példák:

"... a gyakorlat /ti. az autóvezetési/ mennyisége és milyensége erős differenciáló tényező." /43/

"A gyalogosok veszélyeztetettségét olykor objektív okok is növelhetik." /44/

Irodalmi példák:

"... különlegességet kedvelő vendégek ... éppen a csárda elhagyatottsága miatt járnak ide." /45/

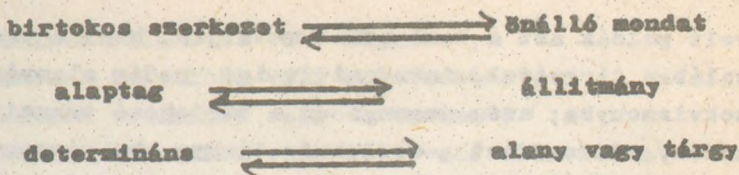
"... s megállapította az ing gyűröttségéből, hogy az inget már viselte valaki." /46/

Megjegyzések az 1. csoporthoz

1. Az 1. csoportba sorolt, önálló mondatértékű, szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetek megoszlása:

	Műszaki példák:	Kösznyelvi példák:	Irodalmi példák:
1.1. alaptag → állitm. determináns ← tárgy	23,92% 250 db	30,43% 42 db	9,65% 14 db
1.2. alaptag → állitm. determináns ← alany	19,23% 201 db /ebből: 167 db igei 34 db névszó/	14,49% 20 db	11,72% 17 db
összesen:	43,15% 451 db	44,92% 62 db	21,37% 31 db

2. A birtokos szerkezet mindkét tagja átkerül a transzformáció eredményeképpen kapott mondatba, s annak szintaktikai funkcióival rendelkező részévé válik. Az alkalmazott taszformáció az ún. generalizált /beágyazásos/ transzformációs típusba /Nagy Ferenc 1977., Zsilka, 1971, 22-23/ tartozik, és a következőképpen ábrázolhatjuk:

3. Ha az átalakítási műveletet a birtokos szerkezet oldaláról vizsgáljuk, két fontos jegyét emelhetjük ki:

- a szintagma grammatikai sűrítés céljait szolgálja: alárendelt szerkezetet /mondatot/ fejez ki;
- a transzformáció szorosan összefonódik egy /azaz alkalmanként két/ tipikus szófajváltási tendenciával: nominalizációval /alaptag \longleftrightarrow állítmány/, illetve adjektívációval /az állítmány határozói bővítője \longleftrightarrow az alaptag jelzője/.

A szófajváltás jellegzetes formai kifejezőeszközei a képzők /Berrár 1974 104./. A példákban szereplő deverbális nomenképzők /-ás/és; -at/et/, illetve a deadjektívális nomen abstractumképző /-ság/ség/ szintaktikai funkciója a szófajváltás és mondat-sűrítés, mint az Mészáros Lászlónak jelen kötetben található tanulmánya részletesen bemutatja /ld. 1.2. és 1.3. pont/.

4. Az önálló mondatértékű valódi birtokos szerkezetek alaptagja aktuális igei, melléknévi stb. jelentésétől megfosztott predikátumot, "demodalizált" /Berrár 1974.121-123./ állítmányt fejez ki úgy, hogy azt a cselekvés, történéis, tulajdonság, stb. hordozója, illetve a cselekvés tárgya, minősíti, jellemzi. A birtokos szerkezet szemantikai sajátosságai tehát ebben az esetben az alany-állítmány, valamint a tárgy-állítmány viszony jelentéstani funkcióira emlékeztetnek.

5. Az igei eredetű alapszóval rendelkező, önálló mondatértékű birtokos szerkezetekhez érdemes néhány megjegyzést fűzni.

Az összes /mindhárom nyelvhasználati rétegből gyűjtött/ példa alapján megállapítható, hogy ha a birtokos szerkezet alaptagja nomen actionis, azaz 'folyamat' jelentésű, akkor önálló mondattá alakítható. Vö.: /27/ - /39/ stb. A felső-

rott példák azt a tendenciát mutatják, hogy a transitív ige általában tárgyával, intranszitiv ige pedig alanyával "lép" birtokviszonyba; azaz amennyiben a birtokszó transitív igéből származik, rendszerint a cselekvés tárgya, ha viszont intranszitiv eredetű, a cselekvő /ágens/ a birtokos jelző denotátuma.

Az önálló mondatértékű, igei eredetű és nomen actionis jelentésű alapszóval rendelkező birtokos szerkezetek gyakran kiegészülnek még egy olyan jelzői elemmel, amely a transzformáció során szintaktikai funkciót "cserél": az alapszóvá transzformálható transitív, illetve intranszitiv igei állítmány valamely határozói bővítője szintén helyet kaphat a birtokos szerkezetben, mint az alapszó minőségjelzője:

Például: alany + intranszitiv igei állítmány + határozó típusú mondatra visszavezethető birtokos szerkezet:

"Az elektronok légüres térben való mozgásán alapul az elektronos működése." /47/

Az elektronok légüres térben mozognak. Ezen alapul az elektronos működése. Vagy: transitív igei állítmány + határozó + tárgy típusú mondatra transzformálható birtokos szerkezet:

"Az alagutszelvénynek azonnal és végleges megtámasztást nyújtó béléselőkkel való kifalazását teszi lehetővé /ti. a furópajzs/." /48/

Az alagutszelvényt azonnal és végleges megtámasztást nyújtó béléselőkkel falazzák ki. Ezt teszi lehetővé /a furópajzs/.

A nomen actionis jelentésű alapszóval rendelkező birtokos szerkezetek bővíthetősége kapcsán említem meg, hogy az igei alaptagú és állandó határozói bővítője szó szerkezetek /mondatok/ birtokos szerkezetté alakításában kétféle tendencia érvényesül:

Ha az igéből nomen actionis, tehát 'folyamat' jelentésű névszó keletkezik, megőrzi eredeti, határozói "vonzatát" is úgy, hogy az intranszitiv ige szerkezeteknek az alanya, a transitív igeeknek pedig általában a tárgya válik birtokos jelzővé:

Például: "valaminek valamitől való függése",
"valaminek valamiből való keletkezése",
"valaminek valamihez való tartozása",
"valaminek/valakinek valamiből való választása" stb.

Ha viszont az igéből nomen acti, azaz 'eredmény' jelentésű főnév keletkezik, a határozói bővítmenyből lesz birtokos jelző:

Például: "valaminek a függvénye" /ld. /4/ példa/,
"valaminek a következménye",
"valaminek a tartozéka",
"valaminek a választéka" stb.

Összefoglalás

A szintagmaszintű valódi birtokos szerkezetek vizsgálata a következő eredményekre vezetett:

A szintagmaszintű valódi birtokos szerkezeteknek két nagy, transformációs módszerrel jól elkülöníthető csoportja van: az önálló mondatá alakítható és az önálló mondatá nem alakítható birtokos szerkezetek.

A dolgozat tárgyát az előbbi csoport képezi, vagyis azok a birtokos szerkezetek, amelyek közvetlenül, kiegészítő elem nélkül mondatá alakíthatók. Ezek akár önálló mondat, akár bizonyos fajta mellékmondatok formájában kapcsolódhatnak ahhoz a mondathoz, amelyből kiemeltük őket.

A mondatértékű birtokos szerkezetek grammatikai megkülönböztető jegye az, hogy az alaptag nominalizáció eredménye, példánkban kivétel nélkül képzett szó. /megjegyzem, elvileg lehetséges az is, hogy a mondatértékű birtokos szerkezet alaptagja elvonással keletkezett főnév. Például: Idegesít a forgalom zajja.
↔ A forgalom zajos. Ez idegesít./ A képzett birtokos visszavezethető transitív vagy intranszitiv igei állítmányra, illetve összetett állítmány névszói /példánkban melléknévi, névmási/ tagjára. A mondatértékű birtokos szerkezetek determinánsa pedig tárggyá, valamint alannyá transformálható.

Szemantikai szempontból vizsgálva az önálló mondatértékű birtokos szerkezeteket megállapíthatjuk, hogy az alany-állítmány,

illetve a tárgy-állítvány viszonyra jellemző jelentéseket fe-
jeznek ki.

IRODALOM

A mai magyar nyelv rendszere. Leiró nyelvtan. I-II./1962/Szerk.:
Tompai J. Akadémiai Kiadó. Budapest.

BENCZÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOVNÉ: /1968/: A mai magyar nyelv.
Tankönyvkiadó. Budapest.

BERRÁR Jolán /1957/: Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó.
Budapest.

BERRÁR Jolán /1974/: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizs-
gálatához. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtaná és alak-
tana köréből. Szerk.: Rácz E. és Szathmári I. Tankönyvkiadó.
Budapest.

D. BARTHA Katalin /1958/: A magyar szóképzés története. Tankönyv-
kiadó. Budapest.

DEZSŐ László /1969/: A főnévi csoport. Általános Nyelvészeti Ta-
nulmányok, VI.

DEZSŐ László /1971/: A jelzős "főnévi csoport" kérdései a magyar-
ban. Nyelvtudományi Értekezések. 76.

GAÁL Edit /1978/: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben.
Nyelvtudományi értekezések. 97.

HADROVICS László /1969/: A funkcionális magyar mondattan alapjai.
Akadémiai Kiadó. Budapest.

J. SOLTÉSZ Katalin /1978/: A birtokos szerkezet sintaxisa. Nyelvőr.
LXXIX. 56-61.

NAGY Ferenc /1977/: A transzformációs nyelvtan egyetemi oktatásá-
ról. Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Szerk.
Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó.

SIMONYI Zsigmond /1888/: A magyar határozók, I. MTA.

SZÖLLŐSY-SEBESTYÉN András /1979/: Magyar nyelvi rendszer és redu-
kált nyelvtan. Folia Practico-Linguistica IX./1.59.

ZSILKA János /1971/: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai Kiadó.
Budapest.

A FŐNÉVI IGENÉV ÉS SZERKEZETEI A MAI MAGYAR
MŰSZAKI NYELVBEN

1. A főnévi igenévről bevezetésképpen:

Nyelvtanaink egyik leggyakrabban használt kategóriája a szófaj, s noha szavaink szófaj szerinti osztályozása régi multa tekinthet vissza, ma sem mondható problémamentesnek. Különösen vonatkozik ez az igenevek esetére, amelyek átmeneti kategóriák lévén, nem könnyítik meg a nyelvészek dolgát. Az általunk tanulmányozott leíró nyelvtanok és tankönyvek íróinak véleménye általában két álláspont köré kristályosítható. Vagy közvetlenül az ige után veszik fel mint külön csoportot az igeneveket, vagy mindegyik igenevet a neki megfelelő szófajba vagy szófaj után sorolják be.

Ha a főnév igenév /ige + -ni képző/ hovatartozásáról akarunk dönteni, azzal a problémával találjuk szembe magunkat: be tudja-e tölteni tisztán az ige vagy tisztán a főnév vagy egyszerre mindkettő szerepkörét a főnévi igenév. Ha grammatikai szempontból vizsgáljuk ezt a kérdést, akkor határozott válaszunk, hogy nem. Bár a főnévi igenév személyragozással rendelkezik, nem képes utalni a tárgyra, ami a magyar ige egyik jellegzetes tulajdonsága.

- Pl.: /1.a/ El kell olvasnom egy könyvet.
/ b/ El kell olvasnom a könyvet.
/ c/ Olvasnom kell.

Nincs tehát különbségtétel a határozatlan és a határozott tárgy között, és nem utal a személyragozás a tárgy hiányára sem. Tehát a személyraggal ellátott főnévi igenév nem tudja kifejezni azt a szembenállást, amelyet az igei személyragozás alanyi, illetve tárgyas személyraggal ellátott alakjai kifejeznek. Egyébként is a főnévi igenévhez járó személyragok alakilag nem az igei, hanem a birtokos sze-

mélyragokkal egyeznek. Ha főnévként való viselkedését vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy főnévi esetragot nem kaphat, semmiféle jelzője nem lehet.

Ha az ige szemantikai tulajdonságait főnévi formában akarjuk megjeleníteni, akkor ezt az igéhez járuló -ás/és képzővel érhetjük el. Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé c. munkájában az -ás/-és végű főneveket nevezi főnévi igenévnek, a -ni képzős alakot pedig infinitívusznak. Mivel az Antal-féle elnevezés nem honosodott meg, a továbbiakban az egyszerűség kedvéért én megmaradok a hagyományos elnevezés mellett, és a -ni képzős alakot nevezem főnévi igenévnek.

A főnévi igenév tipikusan átmeneti képződmény, külön kategória, s ha vizsgálati szempontunk tisztán strukturális, akkor élesen elkülöníthető más szófajoktól. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy funkcionális szempontból a -ni és az -ás/-és képzők szigorú elkülönítése nem lehetséges. A -ni és az -ás/-és képző használata szemantikai szempontból közelit egymáshoz, grammatikai szempontból viszont távolodik. A vizsgált esetek nagyobb részében kizárják egymást, viszont szép számmal hozhatók fel olyan példák is, ahol használatuk egybeesik.

P1.: /2.a/ Tilos a dohányzás!

/ b/ Tilos dohányozni!

Mivel azonban ez a vizsgálat elsősorban az igenév szerkezetivel foglalkozik, a szerkezetalkotás szempontjából elég világosan elhatárolható a két képző. Birtokos szerkezetben csak az -ás/-és képző léphet fel, ugyanakkor a -ni képzős alakokkal megszokott szerkezetekben az -ás/-és fellépése vagy kizárt, vagy esetleges.

Ami azonban a legfontosabb és első helyen kiemelendő, az a -ni képző sokoldalúsága, mutatív képessége. Alkalmas arra, hogy az igét, amelynek alapfunkciója állítmányi, alannyá, tárgyá vagy határozóvá tegye a mondatban más képzők vagy ragok segítsége nélkül.

Erre az -ás/-és képző csak tárgy vagy határozórag segítségével képes. A határozói igenév is el tud látni rag nélkül

mondatrészi funkciót, de csak határozói szerepkörben. Mint említettük a főnévi igenév bármely fő mondatrész szerepét betöltheti a mondatban, ebből következik, hogy igen sokféle szerkezetet alkothat más mondatrészekkel.

2. A főnévi igenevek előfordulásának statisztikai vizsgálata

A főnévi igeneves szerkezetek statisztikai vizsgálatát négyféle korpuszon végeztük el. Felhasználtuk Gillemot László: Szerkezeti anyagok technológiája /Tankönyvkiadó Bp. 1965/ kb. 100 oldal terjedelmű részét. /Továbbiakban G L /; Csernátony-Hoffer Andrásnak a bevezetőben idézett könyvét /továbbiakban Cs H / és Kigyóssy Edit: Műszaki szövegek c. jegyzetének anyagát /továbbiakban MSZ/, valamint Sarkadi Imre: Bolond és szörnyeteg /Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1976./c. kisregényének szövegét kb. 100 oldal terjedelemben. /Továbbiakban SI/.

A Sarkadi kisregény bevonása szerény kísérlet akar lenni a műszaki és szépirodalmi szövegek egybevetésére az adott szempont szerint. Az MSZ anyagának terjedelme jóval nagyobb a többi szövegénél, de ez a százalékos összehasonlítást nem befolyásolja.

A főnévi igeneves szerkezetek osztályozásakor a főnévi igenév mondatrészként való szereplése dönti el a szerkezet hovatarozását. A következőkben bemutatjuk az így rendszerezett anyagot táblázatokban. Minden táblázatban négy rovat található, a főnévi igenév leggyakrabban betöltött funkcióit tekintve. Ezek az alany, a tárgy, a határozó és a jövő idő kifejezése. Az alanyos szerkezeteket négy alcsoportba osztottuk. Ezt a felosztást részben a nagyszámú előfordulás, részben pedig a későbbiekben tárgyalandó szemantikai szempontok indokolják.

Az alanyos szerkezetek alcsoportjai a következők:

- 1., kell + főnévi igenév
- 2., kell + személyragos főnévi igenév
- 3., lehet + főnévi igenév
- 4., egyéb lehetséges alanyos szerkezetek /jelölésük a táblázatokban: "más" /

1. táblázat

A főnévi igenevek funkcionális megoszlása a GL-ben

Összes előfordulás: 381

Ebből:	ALANY				TÁRGY	HAT.	JÖVŐ I.
kell	kell + szem. rag.	lehet	más				
103	18	98	69	43	7	43	
Össz: 288							
75,7 %				11,2 %	1,8 %	11,2 %	

2. táblázat

A főnévi igenevek funkcionális megoszlása a CsH-ban

Összes előfordulás: 184

Ebből:	ALANY				TÁRGY	HAT.	JÖVŐ I.
kell	kell + szem. rag	lehet	más				
78	20	34	37	14	-	1	
Össz.: 169							
91,8 %				7,6 %	0 %	0,5 %	

3. táblázat

A főnévi igenevek funkcionális megoszlása az MSZ-ben

Összes előfordulás: 605

Ebből:	ALANY				TÁRGY	HAT.	JÖVŐ I.
	kell	kell + szem. rag	lehet	más			
	228	96	101	64	84	19	13
	Össz.: 489						
	80,8 %				14 %	3 %	2 %

4. táblázat

A főnévi igenevek funkcionális megoszlása az SI-ben

Összes előfordulás: 448

Ebből:	ALANY				TÁRGY	HAT.	JÖVŐ I.
	kell	kell + szem. rag	lehet	más			
	43	9	21	47	222	73	22
	Össz.: 120						
	26,7 %				49,5 %	16,2 %	4,9 %
	<u>Elliptikus szerkezetek:</u>					11	
						2,4 %	

3. As igeneves szerkezetek fajtái:

Vizsgálataink során a következő szerkezetek fordultak elő:

a./ A főnévi igenév egymagában fejezi ki az alanyt és az állítmányt.

Pl.: /3/ Innen minden jól látni.

Csak néhány, főleg érzékelést jelentő igéből képzett főnévi igenevünk képes erre, mint pl.: látni, érezni, hallani. Ez a forma igen ritkán fordul elő műszaki szövegben, ezért táblázatainkban sem szerepel.

b./ Alanyos szerkezetek a következő felosztásban: / a főnévi igenév alany/

kell + főnévi igenév személyrag nélkül

kell + főnévi igenév személyranggal

lehet + főnévi igenév

más szavak vagy kifejezések + főnévi igenév

c./ Tárgyas szerkezetek / a főnévi igenév tárgy/

d./ Határozós szerkezetek / a főnévi igenév határozó/

e./ Jövő időt kifejező szerkezetek /fog + főnévi igenév /

f./ Egyéb un. elliptikus szerkezetek, amelyekben a főnévi igenév szintaktikai szerepe nem határozható meg.

Ilyen szerkezeteket csak a szépirodalmi szövegben találunk. Emlékeztetőül hadd idézzem erre a formára Ady híres versét a "Sirni, sirni, sirni" címűt.

g./ Igen ritkán, de előfordul, hogy a főnévi igenév alárendelt szerkezeti tagja egy más, alsóbb szinten szereplő mondatrésznek, pl.: az orsózni tudó gép szerkezetben.

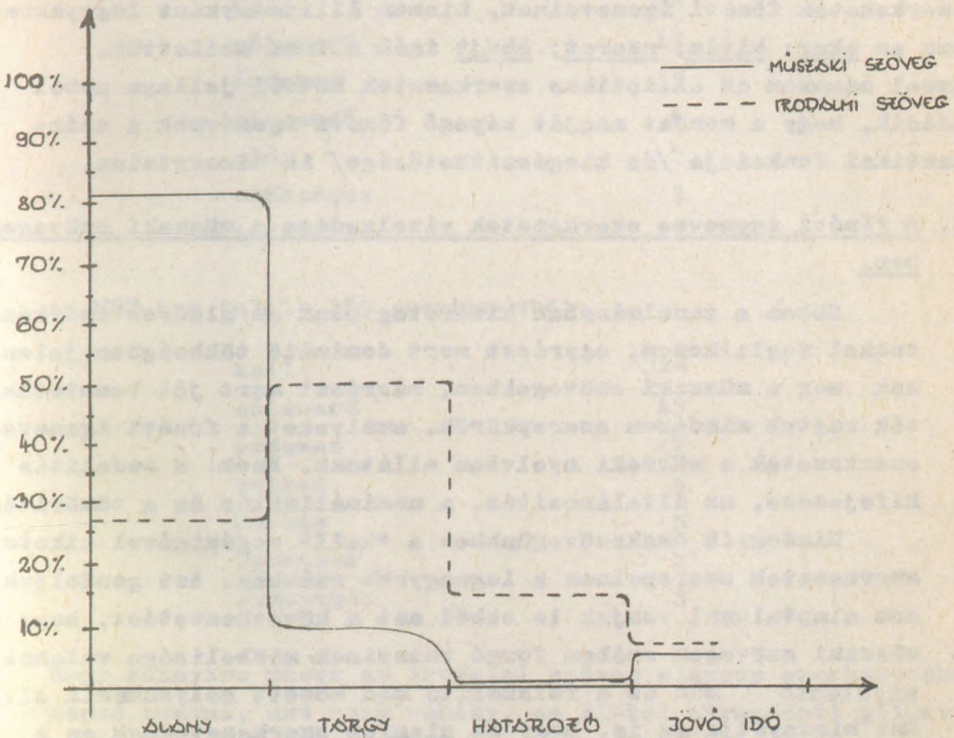
4. Műszaki és szépirodalmi szövegek statisztikai vizsgálatának összehasonlítása

Bemutatva a főnévi igeneves szerkezetek felosztását, nézzük meg a három műszaki szöveg minta összegzéséből keletkezett grafikonvonal és a szépirodalmi szövegben talált szerkezetek grafikonjának összehasonlítását.

5. táblázat

A műszaki és szépirodalmi szövegek főnévi igeneves szerkezeteinek funkcionális megoszlását összehasonlító grafikonvonal

5. táblázat

Műszaki és szépirodalmi szövegek összehasonlításakor szembe-
szökő az a jelentős eltérés, amely az alanyos szerkezetek szá-
mában van. Bár vizsgálatunkat kis mintán végeztük, mégis ugy-
tűnik, hogy a szépirodalmi szövegekben eltolódás figyelhető meg

a tárgyias és határozós szerkezetek felé. /Százalékos arányuk összesen: 65,7 %, míg az alanyos szerkezeteké csak 26,7 % /. Ez az eltolódás nem véletlen, hiszen a tárgyias és határozós szerkezetek nem személytelen jellegűek, a mondatban az alany is ki van fejezve. A műszaki szövegekben azért kerülnek előtérbe azok a szerkezetek, amelyekben a főnévi igenév lefoglalja az alany helyét, mert ezek a szerkezetek szintaktikailag sem kívánják meg egy különben is általános jellegű alany kitételét. Érzelemi töltése is jóval erősebb lehet a tárgyias és határozós szerkezetek főnévi igeneveinek, hiszen állitmányként leggyakrabban az akar; kíván; szeret; óhajt igék állnak mellettük. Ezzel szemben az elliptikus szerkezetek költői jellege abból adódik, hogy a mondat magját képező főnévi igenévnek a szintaktikai funkciója /és kiegészíthetősége/ is bizonytalan.

5. A főnévi igeneves szerkezetek viselkedése a műszaki szövegekben.

Ebben a tanulmányban kizárólag csak az alanyos szerkezetekkel foglalkozom, egyrészt mert domináló többségben jelennek meg a műszaki szövegekben, másrészt mert jól bemutathatók rajtuk mindazon szerepkörök, amelyeket a főnévi igeneves szerkezetek a műszaki nyelvben ellátnak. Ezek: a modalitás kifejezése, az általánosítás, a nominalizálás és a tömörítés.

Mindegyik szakszövegünkben a "kell" segédigével alkotott szerkezetek szerepelnek a legnagyobb számban. Azt gondoljuk, nem alaptalanul vonjuk le ebből azt a következtetést, hogy a műszaki szövegek szóban forgó részeinek módbelisége valahol a kijelentő mód és a felszólító mód között helyezkedik el. Ezt bizonyítja az is, hogy az alanyos szerkezeteknek az a csoportja, amelyet a táblázatokban "más" szó felirattal illetünk, szemantikailag szorosan érintkezik a "kell" segédige szemantikai mezőjével. Természetesen a fokozati eltérések jól megfigyelhetők.

Ilyen alanyos szerkezetet alkotó szavak pl. a GL-ben talált 180 szerkezetből a következők:

kell	121
szokás	39
célszerű	8
szabad	6
szükséges	4
gazdaságos	2

A Cs K-ban talált 129 szerkezetből:

kell	98
célszerű	17
érdemes	5
elegendő	4
elég	2
szükséges	2
indokolt	1

Az MSZ-ben talált 369 szerkezetből:

kell	324
célszerű	23
érdemes	7
szabad	5
szokás	5
szokásos	2
szükséges	3

Hogy mennyire mások az irodalmi szöveg alanyos szerkezeteket képző szavai, azt csak néhány, az SI-ből kiragadott példával szeretném érzékeltetni. Pl.: jó; rossz; könnyű; kényelmes; más; utálatos; gyávaság; bolondság; stb.

A vizsgált szövegmintákban eléri a húszat azoknak a mellékneveknek és egyéb kifejezéseknek a száma, amelyek a főnévi igenév alaptagjaként felléphetnek, de számuk valószínűleg a műszaki szövegekben is több ennél.

Ezeknek az elemzése, rendszerezése, szemantikai viszonyainak feltárása még ezután kell, hogy megtörténjék. Előfordulá-

suk gyakoriságának megállapításához is nagyobb szövegmennyiség vizsgálata szükséges.

A főnévi igenév igen jól szolgálhatja a műszaki szövegekre jellemző személytelen általánosító stílust, amely lehetővé teszi a tárgy objektív, tényközlő, érzelemmentes leírását. Eseteink 90 %-ban a főnévi igenév nem utalt személyre, mert nem volt személyragja, és nem szerepelt a mondatban a valóságos, cselekvő alanyra utaló -nak/-nek ragos főnév. Ha a főnévi igenév személyragot kapott, akkor ez kizárólag E.sz. 3. sz., T.sz. 1.sz. vagy 3.sz. rag volt. Más személyre vonatkozó alakokkal csak a szépirodalmi szövegekben találkoztunk. A műszaki szövegekben az E.sz. 3.sz. és a T.sz.3.sz. személyragok sem személyekre, hanem tárgyakra vonatkoznak, pl.: A helyettesítő elektroda minden pontjának távolabb kell lennie a másik elektródától... /Cs H 124. oldal/ Így csak a T.sz. 1.sz. rag marad, amely nyelvünkben az általános alany megszokott kifejezési formája.

A nominalizációval mint a tömörítés eszközével a jelen kötetben Mészáros László tanulmánya foglalkozik a deverbális nomenképzőkkel kapcsolatban. De a -ni képzős főnévi igenév ugyan csak hozzájárul a műszaki szövegben megfigyelhető nagymértékű nominalizációhoz. A -ni képzős igenév nem tekinthető ugyan kifejezetten nomennek, tendenciáját nézve mégis a nominalizálás felé mutat.

Különösen jól érzékelhető ez a lehet + főnévi igeneves szerkezeteknél, amelyek szintén nagy számban találhatók szövegeinkben. Ezek minden esetben helyettesíthetők lettek volna a -hat, -het képzős ragozott igei alakokkal. A szerzők mégis a kevésbé dinamikus és személytelen +lehet + főnévi igenév" formát választották.

Szándékosan nem ejtettem szót eddig arról, hogy a főnévi igeneves szerkezetek többsége más nyelvi eszközökkel is kifejezhető, azaz transzformálható. Eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a szövegek íróinak választása a főnévi igeneves szerkezetek és más nyelvi eszközök között nem véletlenszerű, hanem a megalkotandó szöveg funkciója által determinált. Ez a funkció határozza meg a nyelvi jelek kiválasztását és összekapcsolását. A főnévi igeneves szerkezetek használata összefüggésben van a mondatbeli hangsúlyviszonyokkal is, amelyeken keresztül a beszélő szándéka érvényesülhet.

6. A -ni és az -ás, -és képzők funkcionális megkülönböztetésének problémája

A -ni és az -ás, -és képzők grammatikai és szintaktikai szinten való szétválasztása is jelentős eredmény lenne a magyar szaknyelv idegen nyelvként való tanítása szempontjából; a magasabb szintű nyelvoktatáshoz azonban szükséges lenne a képző szétválasztása szemantikailag és funkcionálisan is. Eddigi vizsgálatainkban ezeknek a követelményeknek még nem sikerült eleget tenni. Mivel ez a kérdés a köznyelvi használat szempontjából sem tisztázódott még, valószínűnek tartjuk, hogy csak diakronikus vizsgálatok segítségével lehet megnyugtatóan megoldani a problémát. Az általam gyűjtött műszaki nyelvi példákban a következőket tapasztalhatjuk:

6.1. Az alapszó oldaláról vizsgálva a kérdést, úgy tűnik, mintha a tranzitív és intranszitiv igék nem viselkednének egyformán a képzőkkel szemben. A tranzitív igék mindenesetre mindkét képzőt felvehetik.

- Pl.: 4/a A gépet olajozni kell.
/b A gépnek olajozás kell.

Intranszitiv igék esetében többnyire nem találunk ilyen párhuzamosságot.

- Pl.: 5/a A fémnek meg kell szilárdulni.
/b *A fémnek kell a megszilárdulás.

- 6/a A függő teher alatt tartózkodni tilos!
/b ? A függő teher alatt a tartózkodás tilos!

- De: 7/a Valutával üzérkedni tilos!
/b A valutával való üzérkedés tilis!

Ez a kérdés további vizsgálatokat kíván.

6.2. A képzők oldaláról nézve azt tapasztaltuk, hogy a -ni képző esetében a szintaktikai szerep van tulsúlyban. A -ni képzőnek általánosító jellegén kívül nincs külön jelentése, fő funkciója az, hogy lehetővé teszi az ige alapjelentésének beépülését a mondatba alanyként, tárgyként vagy határozóként.

8. A főnévi igeneves szerkezetek modalitása

Ha pl.: a "dolgozni kell" szerkezet szintaktikailag elemezzük, akkor a "kell" szó a szerkezet alaptagja. Ha viszont szemantikailag vizsgáljuk a szerkezetet, azt látjuk, hogy a főnévi igenév a domináns elem, a fő jelentés hordozója. A szerkezet szintaktikai alaptagja csak módosító, kiegészítő jelentésű. Talán ez az oka annak, hogy további bővitmények nélkül, önálló mondatként nehezen tudjuk elképzelni. /8/b és 9/b példák./

Az általunk gyűjtött műszaki nyelvi példák azt tanúsítják, hogy a főnévi igeneves szerkezetekben a főnévi igenév mellett álló lehetséges alaptagok száma korlátozott. Csak meghatározott főnevek és melléknevek, valamint néhány ragozott igei alak szerepelhet alaptagként.

Ha ezeket a lehetséges szerkezettagokat szemantikai vizsgálatnak vetjük alá, megállapíthatjuk, hogy a főnévi igenév igei tartalmát két irányban módosítják.

A kijelentő módot közelítik vagy a felszólító módhoz, vagy pedig a feltételes módhoz.

A felszólító módban lévő ragozott igealakok a cselekvés végrehajtására adnak utasítást. Ugyanezt a módbeli mozzanatot figyelhetjük meg a főnévi igeneves szerkezetek egy részében is, csak kevésbé határozott formában.

A főnévi igeneves szerkezetekkel kifejezett felszólítás különböző fokozatokban jelenik meg. A valódi felszólító mód /vagyis a ragozott igei alakok/ által kifejezett parancs erősségét az egyedül álló főnévi igenév által kifejezhető utasítás erőssége közelíti meg a legjobban. Pl.: Felállni! A műszaki nyelvben azonban ez a sajátságos forma nem fordul elő. A következő fokozat a "kell + főnévi igenév + személyrag"-os szerkezet, amely a köznyelvben igen gyakori, a műszaki nyelvben is előfordul, de csak kis számban. Annál gyakoribb viszont a személyrag nélküli "kell + főnévi igeneves" szerkezetek előfordulása. A gyakorisági vizsgálatok bebizonyították, hogy ez a szerkezet a műszaki szövegekben az előfordulás számában minden más szerkezetet megelőz, a szépiro-

dalmi szövegben viszont feltűnően alacsony számban fordul elő. Ennek okát abban látjuk, hogy a vizsgált műszaki szövegek általános jellegű, érzelmeiktől mentes, a feltételezett cselekvő személytől független utasításokat tartalmaznak, és ezek a szerkezetek már szintaktikai jellegükénél fogva megfelelnek ezeknek a követelményeknek.

A "kell + főnévi igenév" szerkezet képes arra, hogy műszaki szövegekben helyettesítse a valódi felszólító módot, amelynek ragozott igealakjai meghatározott személyekhez kapcsolódva, többnyire érzelmi töltést hordozva, nem tudnak megfelelni a műszaki szövegek személytelen jellegének. Alaptagként más szavak is kifejezhetnek bizonyos mértékű felszólítást. A legfontosabbak a szükségesség erősségének a sorrendjében a következők: szükséges, indokolt, célszerű, érdemes, szokás. Az előfordulás gyakoriságát a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

Összefoglaló táblázat a felszólítást kifejező alaptagokról gyakori sorrendben

116 előfordulásból

célszerű	48
szokás	46
érdemes	12
szükséges	9
indokolt	1

Meg kell említeni a tiltást kifejező "tilos + főnévi igenév" szerkezetet gyakori előfordulása miatt.

Az igei alapjelentés másféle módosulását okozzák azok a szerkezettagok, amelyek a feltételes módu jelentés irányába mutatnak. Az ilyen szerkezetek általában megengedést fejeznek ki: A cselekvés feltételei adottak, a cselekvést végre lehet hajtani. Az ilyen szerkezetekben leggyakrabban előforduló alap-

tagok: lehet, szabad, szokás, szokásos.

A két utóbbi szó a szöveg tartalmától függően felszólító árnyalatot is kaphat, vagy egyszerűen kijelentést is kifejezhet.

Modalitás szempontjából létezik még a főnévi igeneves szerkezeteknek egy harmadik csoportja is. Ide tartoznak a tárgyias és határozós szerkezetek. Ezekben a cselekvés végrehajtásának az óhaja fejeződik ki.

Alaptagként az akar, kiván, igyekszik, törekszik, szeretne stb. szavak fordulnak elő. Mivel a cselekvés végrehajtásának óhaja itt mindig az alanyból indul ki, és így ezeknek a szerkezeteknek bizonyos fokú érzelmi telítettsége is lehet, ezért ilyen szerkezeteket a műszaki szövegekben ritkán találunk. Valószínűleg azért, mert a műszaki szövegekben nem személy tölti be az agens szerepét. A szépirodalmi szövegekben viszont fontosak ezek a szerkezetek.

Az általunk vizsgált műszaki nyelvi corpus tanulmányozása egyértelműen megerősítette azt a feltételezést, hogy a modalitás problémája tulmutat a szerkezetek szintjén, sőt a mondatén is.

Az igei jelentéstartalmat herdozó elemek módbeliségének vizsgálatát csak a szövegkörnyezetben végezhetjük el megfelelő módon. A főnévi igeneves szerkezetek gyűjtése közben sokszor tapasztaltuk, hogy egy nagyobb szövegrész a modalitás szempontjából egységes arculatot mutat, mivel egy bizonyos módon jellemző nyelvi eszközök a dominánsak benne. Szemléltető példának hadd említsem meg, hogy a GL-ben a 67. oldalon található szövegegységben 6 főnévi igeneves szerkezet fordul elő. Ebből kettő a "kell", kettő a "szokás," egy a "célszerű" és egy a "szükséges" alaptagokkal, valamennyien felszólító módot kifejezve.

9. Összefoglalás

A főnévi igenév grammatikai és szintaktikai tulajdonságainak rövid áttekintése után táblázatokban mutattuk be azokat az adatokat, amelyeket a főnévi igeneves szerkezetek műszaki szövegekben való előfordulásainak statisztikai vizsgálata során kaptunk. Elvégeztük a műszaki és szépirodalmi szövegben

talált szerkezetek előfordulásainak mennyiségi összehasonlítását grafikon segítségével.

A továbbiakban elsősorban csak az alanyos szerkezetekkel és ezek funkcióival foglalkoztunk, mivel a műszaki szövegekben ezek fordulnak elő leggyakrabban.

Felvettük a -ni és az -ás, -és képző funkcionális megkülönböztetésének problémáját, valamint a transzformációval történő átalakítás kérdését.

Részletesen foglalkoztunk a főnévi igeneves szerkezetek modalitásával /L.: 8.rész./, mivel a statisztikai eredmények erre a kérdésre irányították figyelmünket.

A modalitás vizsgálata arról győzött meg, hogy ez a kérdés mutat a szerkezetek szintjén, sőt a mondatén is; megfelelően csak szövegekörnyezetben végezhetjük el.

IRODALOM

A mai magyar nyelv rendszere I.-II. Akadémiai Kiadó Bp.1961.

ANTAL László /1977/: Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető Kiadó. Budapest.

ANTAL László /1978/: A jelentés világa. Magvető Kiadó. Budapest.

ANTAL László /1979/: A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája. Magyar Nyelv. 1979/1.

BÁNHIDI Zoltán - JÓKAY Zoltán - SZABÓ Dénes /1965/ Learn Hungarian. Tankönyvkiadó. Budapest.

BENES Eduard /1968/: Die Fachsprachen. Deutschunterricht für Ausländer /1968/18 124-136/

BENES Eduard /1971/: Fachtext, Fachstil und Fachsprache. Sprache der Gegenwart /XIII.Düsseldorf.1971. 118-132./

DEÁK Sándor /1975/: Ucsebnik vengerszkovo jazika I-III. Tankönyvkiadó. Budapest.

DEME László /1976/: Beszéd és nyelv. Budapest. Tankönyvkiadó.

GINTER Károly - TARNÓI László /1974/: Ungarisch für Ausländer. Tankönyvkiadó. Budapest.

- HADROVICS László /1969/: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY Sándor /1970/: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LELKES István /1967/: Manuel de hongrois. Tankönyvkiadó. Bp.
- LIEBSCH, Helmut /1976/: Deutsche Sprache, Handbuch für den Sprachgebrauch.
VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- SZABÓ Zoltán /1977/: A szöveggrammatika stilisztikai jelentősége.
Magyar Nyelvőr. 101/3 /468-481/.
- SZIJ Enikő /1979/: Kursz vengerszkovo jázika. Tankönyvkiadó. Bp.
- SZŐLLŐSY-SEBESTYÉN András /1979/: Szempontok a szakszöveg meghatározásához. In Szaknyelv kutatás-szaknyelvoktatás.
Szerk.: Gárdus J.
Sipos G.
Dr. Sipőczy Gy. Budapest, 1980. FPK.

REMOVED FROM THE RECORDS OF THE
U.S. DEPARTMENT OF THE INTERIOR
BUREAU OF LAND MANAGEMENT
GREAT SALT LAKE BASIN
WATER RESOURCES DIVISION
SALT LAKE CITY, UTAH
84141

Sturcz Zoltán:

A MELLÉKNÉVI IGENEVES SZERKEZETEK FUNKCIÓI
A MŰSZAKI SZÖVEGEKBEN

1. A melléknévi igenevek megjelenési arányai a
műszaki szövegekben

A műszaki szövegek jellegének meghatározásában jelentős szerepet vállalnak az igenevek és az igeneves szerkezetek, közöttük a melléknévi igenevek és szerkezetek. Ez utóbbiak szembetűnő jelenléte és szerepe a műszaki nyelvben arra ösztönzött, hogy mind mennyiségi, mind pedig minőségi szempontból alaposabban megvizsgáljam őket. E vizsgálatok részben feltárták a melléknévi igenevek és szerkezetek szerepét a műszaki nyelvben, részben bizonyos következtéseket adtak a magyar műszaki nyelv /mint idegen nyelv/ oktatásához az igenevek területén. A felhasznált szövegeket a kötet bevezetőjében említett két könyvből vettem /MSZ; CsH/. A CsH-ből vett szövegeket az MSZ kontrollálására használtam. A két anyag összegzésében és végső eredményeiben szinte ugyanazokat a mennyiségi és minőségi sajátosságokat mutatta, csak az igenevek fajta szerinti előfordulásában voltak jobban észlelhető eltérések, de ezek sem mutattak erősen kiugró számbeli differenciákat. Táblázataimban a MSZ vizsgálatának eredményeit közlöm, a kontrollvizsgálat eltérő adatairól - ahol szükséges - külön említést teszek. Előljáróban még azt is meg kell említenem, hogy a folyamatos, befejezett és beálló melléknévi igenevek mellett a velük sok szempontból nyelvtani, funkcióbeli rokonságot mutató és a műszaki nyelv jellegét nagyon hasonló módon meghatározó -ható/-hető; - hatatlan/-hetetlen; -atlan/-etlen képzőjű mellékneveket is bevontam vizsgálódásaimba. A további-

akban ezeket a melléknévi igenevekkel együtt emlegetem, lényegében melléknévi igeneveknek tekintem, ami a melléknévi igenevekkel azonosan működő állítmányi és jelzői funkciók, az igékből való képzhetőség, a mondatrészekkel való bővíthetőség, a hasonlóan jól transzformálhatóság alapján úgy hiszem, teljesen jogos. Az alábbi táblázatban összefoglalva mutatom be a vizsgált alakokat intranzitív - transitív párokba szedve.

1. táblázat

A vizsgált adatok bemutatása

A vizsgált szerkezetek sémája	X
1. mozduló /X/ ----- mozditó /X/	ami mozdul ----- amit mozdit
2. /el/mozdult /X/ ----- /el/mozditott /X/	ami /el/mozdult ----- amit /el/mozditott
3. mozdul - ----- mozditandó /X/	- ----- amit mozditani kell amit mozditani fogunk
4. mozdul - ----- mozditható /X/	- ----- amit lehet mozditani /szabad, tudunk/
5. mozdul - ----- mozdithatatlan /X/	- ----- amit nem lehet mozditani /szabad, tudunk/ /ami nem mozditható
6. mozdulatlan /X/ ----- /el/mozditatlan /X/	ami nem mozdul /ami nem mozduló/ ----- amit nem mozdit /ami nem elmozditott/

A MSz megvizsgált szöveganyaga 52 000 szót foglalt magában, ez a korpusz tekintendő 100 %-nak. E korpuszban a melléknévi igenevek / -ó/ő; -t/-tt; -andó/-endő; -ható/-hető; -hatatlan/-hetetlen; -atlan/-etlen/ részvétele a következő százalékos megoszlást mutatja.

2. táblázat

A melléknévi igenevek megjelenési arányai a korpuszban

			1.2.3. együtt	4.5.6. együtt	összes együtt
1.	Folyamatos m.i.	2,28%	4,00 %		5,20%
2.	Befejezett m.i.	1,60%			
3.	Beálló m.i.	0.12%			
4.	-ható/-hető	1,08%		1,20%	
5.	-hatatlan/ -hetetlen	0,06%			
6.	-atlan/-etlen	0,06%			

A továbbiakban a korpuszból kiemelt és a 2. számú táblázatban meghatározott 5,20 %-nyi tömeget veszem a vizsgálandó egésznek, azaz a 100 %-nyi tömegnek. Ilyen módon a vizsgált anyag a következő belső, egymáshoz viszonyított arányokat mutatja, kiegészítve az intranzitív - tranzitív származás mutatójával.

3. táblázat

A melléknévi igenevek egymáshoz viszonyított megoszlása

	100 %	igei származás	
		intranszitiv	transzitiv
1. Folyamatos m.i.	46 %	73 %	27 %
2. Befejezett mli.	32 %	15 %	85 %
3. Beálló m.i.	2 %	32 %	68 %
4. -ható/-hető	18 %	-	100 %
5. -hatatlan/-hetetlen	1 %	-	100 %
6. -atlan/-etlen	1 %	45 %	55 %

Fenti táblázatomat még kiegészítem azzal, hogy a folyamatos, befejezett és beálló melléknévi igenevek csak önmagukhoz viszonyítva: 57 %, 40 %, 3 %-os megoszlásban szerepelnek.

A 2. és 3. számú táblázataimhoz összehasonlítási alapként Nemes Zoltánnak az 1930-as években, az irodalmi-publisztikai szövegeknek minősíthető országgyűlési beszédeken végzett toldalék - statisztikai vizsgálataiból vettem adalékokat. Nemes / 1934 / darabszám szerint meghatározott mutatóit a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért százalékra átszámoltam. Az általa vizsgált korpusz 5,85 %-a melléknévi igenév és -ható/-hető; -hatatlan/-hetetlen képzőjű melléknév; az -atlan/-etlen képzőjűeket nem jelzi.

Tehát a 2. számú táblázatban közölt 5,20 %-os és a fenti 5,85 %-os Nemes-féle mutatót figyelembe véve megállapítható, hogy a vizsgált területen némi különbség van a kétfajta nyelvi anyag között. A többlet az irodalmi - publicisztikai szövegek javára az előzetes feltevések alapján várható, hiszen a jelzői használat sűrűségéből ez szinte természetszerűleg következik. Figyelemre méltóbb a két mutató viszonylag kis eltérése /0,65 %/, illetve ami ebből következik, hogy a műszaki szövegekben is igen magas a melléknévi igenevek aránya.

A belső megoszlási arányok Nemes szövegeiben a következők: folyamatos m.i.: 60,80 %; befejezett m.i.: 31,60 %; beálló m.i.: 2,00 %; -ható/-hető: 3,70 %; -hatatlan/-hetetlen: 1,90 %; az -atlan/-etlen képzőjüket nem jelzi Ezeket az arányokat összevetve 3. számú táblázattal megállapítható, hogy a műszaki szövegekben a két legmagasabb arányt képviselő melléknévi igenévtípus a folyamatos és a befejezett egymáshoz viszonyított aránya /F.: 46 %; B.: 32 % kiegyensúlyozottabb, mint az irodalmi - publicisztikai szövegekben /F.: 60,80 %; B.: 31,60 %/. A beálló melléknévi igenevek előfordulása a kétfajta szövegben megegyező, 2-2 %. Bár megjegyzem, hogy a nyelvtanok - így pl.: A mai magyar nyelv; A mai magyar nyelv rendszere - ezt a műszaki szövegekre tartják inkább jellemzőnek, mint az irodalmi - publicisztikai szövegekre. Hasonló megállapítás hangzott el a műszaki szövegek egy szakmai rétegét vizsgáló előadásban is, amely a műszaki szövegek egyik jellegadó elemeként emlegette a beálló melléknévi igeneveket. Felde /1983/. Az összevetésben a legnagyobb különbséget a -ható/-hető részvételi arányában tapasztalhatjuk. A műszaki szövegek 18,00 %-os mutatója a 3,70 %-os irodalmi - publicisztikai mutatóval szemben igen jelentős, kiugró különbség, amely bizonyos fokig ellensúlyozza a folyamatos és a befejezett melléknévi igenevek kisebb arányát a műszaki szövegekben. A számokból úgy tűnik, hogy mennyiségi súlyánál fogva a -ható/-hető sokkal inkább jellegadó eleme a műszaki nyelvhasználatnak, mint az -andó/-endő, mégsem emelik ki a nyelvtanok ezt eléggé.

Ennek okát abban látom, hogy az -andó/-endő feltehetően kisebb arányú köznyelvi használata és a műszaki szövegekben gyakran a nyelvhelyességi határokon mozgó, néha kényszerű szerepeltetése miatt feltűnőbb jelleget kap, mint a simuleknyebb, megszokottabb -ható/-hető. A -ható/-hető igen magas arányú szereplésének az oka a műszaki szövegben az, hogy nagy számu az állitmányi használata, mint azt később majd látni fogjuk. A -hatatlan/-hetetlen összevetésekor azt tapasztaljuk, hogy az irodalmi - publicisztikai szövegekben majdnem a duplája /1 % : 1,90 %/ ennek az aránya. Ennek az 1 %-os szereplésnek a magyarázata - egy párhuzamos jelenség kapcsán - összefügg az -atlan/-etlen szintén alacsony /1 %-os/ szereplésének magyarázatával. Mind a -hatatlan/-hetetlen, mind pedig a -ható/-hető gyakran szerepel olykor még egyazon szövegen belül is - tagadószó + melléknévi igenév változataiban variánsként pl.: minősíthetetlen/nem minősíthető; /átlátszatlan/ nem átlátszó; örletlen/nem örölt. A példák azt mutatják, a -hatatlan/-hetetlen és az -atlan/-etlen alakok jelzői szerepükben nem mindig stabilizálódnak, illetve más esetekben a két variáns más-más jelentést, jelentésárnyalatot vesz fel, és így használatuk elkülönül.

A 3. számú táblázatban jelzett intranzitív - tranzitív származás azt mutatja, hogy az adott melléknévi igenév fajtaból a korpuszban hány százalék képződött tárgyatlan, illetve tárgyias igéből. Ez a mutató általánosságban a cselekvő és a szenvedő használat arányára enged következtetni. Bár az átváltás az intranzitív - tranzitív alapból a cselekvő - szenvedő jellegre - az általános használathoz hasonlóan - a műszaki szövegekben sem mindig teljesen szabályos és hiánytalan. A folyamatos melléknévi igenevek szinte egészében kivételt képeznek, hiszen mind az intranzitív, mind pedig a tranzitív igei alakokból többnyire cselekvő igenevek képződnek. Pl.: vmi záródik /záródó bilincsgyűrű; vmi zár vmit/záró tömités.

Szenvedő folyamatos melléknévi igenévre ritkán akad példa, így pl.: huz vmit/ huzó háló /huzóháló/ / a háló, amit /ki/-huznak. Gyakran jelentkeznek viszont olyan példák, amelyekben sem a cselekvő, sem pedig a szenvedő jelleg nem található meg: ömlik vmi /kiömlő ablak/ = az ablak, ami ömlik/ = az ablak, amelyen kiömlik vmi, pl.: a forró vas; önt vmit /öntő csatorna / = a csatorna, ami önt vmit / = a csatorna, amiben öntenek vmit; falaz vmit / falazó blokk / = a blokk, ami falaz / = a blokk, amivel /-ből/ falaznak vmit. Az ilyen esetekben valamilyen rejtett határozói viszonyt tartalmaz a folyamatos melléknévi igenév. A befejezett melléknévi igenevek esetében az átváltás szabályszerű. Pl.: dusul vmi / /fel/dusult örlemény; dusit vmit / dusított érc. Mivel az intranszitiv - tranzitiv arány eltolódása a befejezett melléknévi igenevek esetében igen nagy /15 %: 85 % / ebből a nagyarányú szenvedő használat következik. A beálló melléknévi igenevek esetében a nyelvi gyakorlat azt mutatja, hogy főleg a tranzitiv alakokból képezhető passzív jelentésű formák a használatosak: vmi porlad /^m porlandó vmi; porlaszt vmit/ porlasztandó üzemanyag. A táblázatban mégis 32 % : 68 % megoszlásban szerepelnek az intranszitiv - tranzitiv alakok. Az intranszitiv igékből származó cselekvő jellegű beálló melléknévi igenevek köre néhány darab, de gyakran ismétlődő alakra korlátozódik. Ezek az alakok már többnyire melléknevesült formát öltöttek, mint pl.: leendő szerkezetváz; mulandó deformáció; maradandó rozsdafoltok; jövendő mérnökök; állandó határérték. Az intranszitiv -cselekvő alakok statisztikáját hibás alakok is szaporítják. Pl.: megalakulandó üzemegység; merülendő elektródák. A -ható/-hető és a -hatatlan/-hetetlen esetében nyelvtani korlátai vannak az intranszitiv - tranzitiv felállításnak, hiszen csak tranzitiv alakokból képezhetőek ezek a melléknevek: készül vmi /^m készülhető vmi; készít vmit/készíthető vmi; / /készül vmi/ ^m készíthetetlen vmi; készít vmit/készíthetetlen vmi. A nyelv itt is felmutat néhány kivételt, így pl.: lehető; keletkezhető / /halhatatlan; élheterlen, stb.

Ilyen példákat, vagy egyéb kivételes eseteket a műszaki szövegekben nem találtam. Intranszitiv - tranzitiv szempontból, az -atlan /-etlen képzőjű alakok mutatták a legkiegyensúlyozottabb megoszlást 45 % : 55 %-os arányban, és ez az arány szabályszerűen jelentkezik a cselekvő -szenvedő alakokban is.

A statisztikai adatok sorában említésre méltó az is, hogy a szóösszetételekben szereplő, illetve az önálló /többnyire főnevesült/ használatban előforduló melléknévi igenevek aránya a korpusz /az 52 000 szó/ további 1,30 %-a. Pl.: hajtórúd; csapolócsatorna; fedőkőzet; őrlőmű; marónátron; folytvás; öntöttvas; /hűtő; őrlő; rozsdátlanító; szárító;/ hőátadó; távmérő. A példák zöme ezekben az esetekben a folyamatos melléknévi igenevekből kerül ki. Ezen a területen sok bizonytalan használatu példával találkozhatunk: egyes kapcsolatokat bizonyos műszaki írók jelző - jelzett kapcsolatként, mások már összetételként fognak fel, mindezzel fogalmi, nyelvi, helyesírási labilitást okozva, de ugyanakkor keresve egy fogalom nyelvi megformálásának lehetőségét. Ilyen például a villamos motor stabil részének elnevezése: sztátor = álló rész = állórész, vagy a korábban emlegetett, az öntésre szánt vas vezetésére szolgáló csatorna = öntő csatorna = öntőcsatorna. Mindkét esetben az egybeírt alak a helyes, a különírt zavart keltő. Pl.: a talapzatról elmozduló álló rész / a talapzatról elmozduló állórész; a vasat öntő csatornában / a vasat öntőcsatornában. Sokszor viszont a két alak egyben kétféle jelentés hordozója is, és ilyenkor a jelentéskülönítés szándéka siettetni az egybeírt és a különírt formák kialakulását. Összegzésül elmondható, hogy az összetételekbe félig vagy teljesen beépült és a főnevesült melléknévi igenevek jelenléte a műszaki szövegek tipikus jelensége, mint ahogy ezt a magas mutató is jelzi. Mennyiségi szerepükön túl jelentőségüket az adja meg, hogy a műszaki nyelvhasználat egyik élő, mozgó elemeként tarthatjuk számon ezeket az alakokat.

A statisztikai arányokhoz az is hozzátartozik, hogy adataim alapján egy műszaki könyv egy-egy oldalán átlagosan tizen-

öt melléknévi igeneves /beleértve: ~~ható~~/-hető stb. is/ forma jelenik meg. Ha ezeket szerkezeteikkel együtt tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek a szerkezetek uralkodnak az oldalnyi szövegben, annak egyik jellemzőjeként tűnnek fel.

Már utaltam arra, hogy a különféle műszaki szövegek a melléknévi igenevek előfordulási aránya tekintetében szinte teljesen egyöntetű képet mutatnak. A kontrollszöveg eltérése 0,07 % volt pozitív irányban, azaz ebben 5,27 % volt a melléknévi igenevek aránya. A belső arányok megoszlása az egyes melléknévi igenév-fajták között a különböző szakszövegekben esetenként nagyobb, egy-öt százalékos ingadozást is mutat. Ez a belső arányváltozás, illetve az összegző eredményekben észlelhető kisebb ingadozás szakmánként, szerzőnkéntés műfajonként /szöveg-típusonként/ változó. Bizonyos szakterületeken a kialakult, egységes szakszókinoset használó stílus kevesebb szükségből, jószándéku keresettségből bevont melléknévi igeneves jelzőt használ /pl.: építészeti szövegek/. Ez bizonyos fokig csökkentheti az ilyen korpuszokban fellelhető melléknévi igenevek arányát. Ezzel egyuttal a melléknévi igenevek bizonyos nyelvi hiányt pótló szerepére is rávilágíthatunk: a szakszó, a szakki-fejezés hiányában bizonyos jelzős /melléknévi igeneves/ szerkezetek kapnak terminus technicus értelmet. Később ezek megragadnak állandó használatban, vagy valamilyen módosulással válnak állandó értékűvé. Pl.: öntöttvas; öntöttacél; huzóháló; folyt-acél stb. A szerző stílusa is árnyalhatja a statisztikát: mennyire kedveli vagy kerüli a bonyolult igeneves szerkezeteket: a modálisan jelölt formák közül az igei vagy igenévi alakokat részesíti-e előnyben. Pl.: az anyag átlátszó; a példát megoldhatjuk / a példa megoldható; az értékeket ki kell jelölni / az érték kijelölendő; a kristályszerkezetet nem bonthatjuk meg/ a kristályszerkezet megbonthatatlan stb. Végül maga a műfaj is hatással van a nyelvi megformálásra. Például az elméleti szövegekben - sajátos fordulatokat használva - megnő a befejezett melléknévi igenevek és a -ható/-hető aránya. Pl.: a felvetett hipotézisek; a bizonyított tételek; a kimutatott átlageredmények;/

belátható; elvárható; átlagolható stb. Ezek sokszor klisékként jelentkeznek, de nagyszámu előfordulásuknak aránymódosító szerepe van. A fenti jelenségre példa az elméleti jellegű kontrollszöveg /CsH/, ahol a folyamatos - befejezett melléknévi ige-
nevek aránya kiegyensúlyozottabb a folyamatosak rovására:

F.: 41 %: B.: 34 % / vö. 3. számú táblázattal/.

Szintén ebben a szövegben a -ható/-hető aránya 21,00 %, 3 %-kal magasabb, mint a különböző szakmai tárgyú szövegek /MSz/ átlaga. Mivel a szakmai - műfaji - szerzői preferenciák keresztezhetik egymást, ebben a kérdésben pontos határvonalak nem állíthatók fel, másrészt a keveredésből többnyire statisztikai kiegyenlítődés következik be, amely összegezve legtöbb esetben a 2. és a 3. számú táblázatban bemutatott arányokat adja.

2. A melléknévi ige- nevek mondattani funkciói

2.1. Az általános kép és a statisztikai arányok

A vizsgált alakok mondattani funkcióit elemezve joggal élhettem - szófaji megfontolások alapján - azzal a feltevéssel, hogy az állítmányi és a jelzői funkció adja az előfordulások abszolút többségét. A statisztikai vizsgálatok lényegében ebben az esetben arra kerestek választ, hogy milyen a két mondattani főfunkció egymáshoz viszonyított aránya, és ezek az arányok hogyan oszlanak meg a vizsgált melléknévi ige-
nevek esetében. A számítások a következő képet mutatták:

4. táblázat

Az állitmányi és a jelzői funkció megoszlása

	Állitmányi	jelzői	100 %
	előfordulás		
1. Folyamatos m.i.	10 %	90 %	"
2. Befejezett m.i.	8 %	92 %	"
3. Beállló m.i.	40 %	60 %	"
4. -ható/-hető	71 %	29 %	"
5. -hatatlan/-hetetlen	51 %	49 %	"
6. -atlan/-etlen	49 %	51 %	"
Átlagban:	38 %	62 %	100 %

Az állitmányi és a jelzői szerep összevetésekor a jelzői használat tulsulya volt várható. Az összesítő átlageredmény és az 1.2.3.6. vizsgált alakok ezt egyértelműen igazolták. A folyamatos és a befejezett melléknévi igenevek esetében a legnagyobb az arányeltolódás a jelzői szerep javára; a beállló melléknévi igenevek esetében az arányok közel kerültek egymáshoz; a -hatatlan/-hetetlen és az -atlan/-etlen esetében beszélhetünk a legkiegyensúlyozottabb megoszlásról. A -ható/-hető állitmányi tulsulya a táblázat legmeglepőbb adata, ez a kivétel a vizsgált alakok sorában.

A melléknévi igenevek alanyi, tárgyi, határozói, sőt néha birtokos jelzői funkcióban is előfordulnak, de ennek számunkra nincs jelentősége, mert szinte kizárólag a már tartósan főnevesült alakok szerepelnek ilyen esetekben. Pl.:

/1/ A csévelő átfordítja a harántolót. /A,T/

... a görgőktől közrefogott lemez átmelegedése ... /H/

Az itt használt forgóknak az elhasználódása a rendszeres hőfejlődéssel arányos. /bJ/

A valóságos melléknévi igenevek között az állitmányi és a jelzői funkción kívül igen elvétve akad alanyi, tárgyi, határozói használat. Ezek a példák sem mindig tipikusan műszaki jellegűek, hanem sztereotípiákban előforduló általános használatu esetek, mint pl.:

/2/ Az eddig elmondottak megerősítik azon feltevésünket, hogy ... /A/

A fentebb elmondottakat tovább elemezhetjük, és ...

/T/

Az eddig behatároltakon kívül hozzátehetjük még ...

/H/

Ez utóbbi esetben /H/ a melléknévi igenév egy korábbi jelző - jelzett kapcsolatból szakadt ki a teljes szerkezet többszöri ismétlése után: behatárolt dilatációk a behatárolt eseteken kívül → a behatároltakon kívül. A szakszövegekben a jelzői előtagnak az efféle terminus technikusból való kiválása és alanyi, tárgyi, határozói szerepvállalása a ritka példák közé tartozik, csak a tematikusan rendkívül koncentrált és egynemű szövegekben találtam ilyen eseteket. Nyilvánvaló, hogy a szakszövegekben a pontosság és a fogalmi azonosítás követelményei erősen korlátozzák az ilyen nyelvi megoldások számát. Így a valóságos melléknévi igenevek alanyi, tárgyi, határozói szereplése csupán néhány század százalékban /0,45 %/ mérhető, ami az állitmányi és a jelzői használathoz viszonyítva elhanyagolható érték.

2.1.1. A melléknévi igenév állítmányként

A melléknévi igenevek állítmányi használatának a helyes-
ségéről igen régóta folynak viták a szakirodalomban. Haszná-
latát ma is inkább akkor tartja több nyelvtanunk is helyes-
nek, ha a melléknévi igenévi jellege gyengülőben van: "A mel-
léknévi igenév is lehet állítmány, elsősorban akkor, ha igené-
vi jellege már elhomályosult." Mai magyar nyelv /1968/ Hasonló
módon fogalmaz az MMNYR /1961/ is, bár a valódi melléknévi ige-
nevek állítmányi használatának létjogosultságát egyik nyelvten
sem zárja ki. A 4. számú táblázat alapján, amely 38 százalékot
mutat átlagos állítmányi szereplésként, joggal feltételezhetjük,
hogy nemcsak "a már elhomályosult", a melléknévi felé tartó
igenevek jelentkeznek állítmányként, hanem nagy mennyiségben a
valódi melléknévi igenevek is. A műszaki szövegek egyik jellem-
ző jegyeként tarthatjuk számon a melléknévi igenevek állítmányi
használatát. Az alábbiakban e használat jellegéhez és a 4. számú
táblázat átlagaihoz kívánok megjegyzéseket fűzni.

A folyamatos és a befejezett melléknévi igenevekből szár-
mazó állítmányi alakok a matematikailag alacsony százalékot
mutató előfordulás ellenére sem jelentéktelenek, mert a mű-
szaki szövegekben sajátos szint alkotnak, ismétlődésük rend-
szeres, ami használatuk szabályszerűségére utal.
Ne feledjük el azt sem, hogy a folyamatos és a befejezett mel-
léknévi igenevek száma önmagában magas a korpuszban, és így
a 10 %-os, illetve a 8 %-os állítmányi előfordulás mennyiségi-
leg jelentős értéket ad, és ilyen módon jellegadó szerepe van.
Mind a folyamatos, mind pedig a befejezett alakok szerepelnek
névszói állítmányként, de többségükben névszói - igel /össze-
tett/ állítmányként jelentkeznek; pl.:

/3.a/ A csillám anyaga erősen porlandó.

Ezenkívül jól használhatók jelzőpapirok,
amelyek indikátor oldattal átítatottak.

gadószó szerepel, mivel a nyelvi gyakorlat valamilyen okból /hangtani, hangulati, stilisztikai stb./ a grammatikailag egyébként helyes formákat mellőzi; pl.:

/9./ Feltételezhető a kísérletek alapján, hogy ...

* Feltételezhetetlen a kísérletek alapján, hogy...

Nem feltételezhető a kísérletek alapján, hogy ...

Az -atlan/-etlen képzős formák helyett állitmányi szerepben gyakran találjuk a befejezett melléknévi igenév + tagadószó szerkezetet. Pl.: megoldhatatlan; oxidálatlan; krómozatlan /nem megoldott; nem oxidált; nem krómozott. Ezek a formák egymással váltakozva, minden megszorítás és szabályszerűség nélkül jelentkezhetnek.

Összefoglalóan elmondható az összes állitmányi alakról, hogy a mondatvégi jelentkezés igen gyakori mind névszói, mind pedig névszói-igei állitmány esetén. Ezek a mondat szerkezetek általában az alanyi bővítménysor-alany + állitmányi bővítménysor + állitmány képletével felírhatók, tehát az ilyen típusú mondatok két jól tagolt szintagmára bonthatók. Ez a szerkezet alkalmassá teszi az ilyen mondatokat arra, hogy állító, tagadó, adat - vagy tényközlő tartalmakat nagyon tisztán, de ugyanakkor kiemelten és jól tagoltan kifejezzenek. Az ilyen mondatokba gyakran újabb melléknévi igenevek lépnek be jelzői szerepben utat nyitva a további bővithetőség számára; pl.:

/10/ Ugyanazon a vasuti vonalszakaszon közlekedő személyszállító vonatpár teljesítménye /speciális esetekben gyorsvonat/közlekedtetése esetén egyetlen szerelvénnel kiszolgálható.

2.1.2. A melléknévi igenév jelzőként

Áttérve a jelzői szerep tárgyalására elmondhatjuk, hogy lényegében a melléknévi igeneveknek ez az elsődleges és megnyilvánulásigileg is döntő mondattani szerepe, az állitmányi másod-

lagos. Jelzői szerepben a melléknévi igenevek többsége általában bonyolultabb és áttételesebb viszonyokat hoz létre, mint állítmányiban. A szaknyelv a melléknévi igeneves alakokat jelzői szerepben csak előre vetett formában használja, értelmezői - hátra vetett használatra - nem találtam példát, bár elvileg lehetséges. Ennek oka minden bizonnyal a használat jellegében rejlik, hiszen a szaknyelvben a melléknévi igenevek többsége bonyolult szerkezeteket alkot, és ezek értelmezői átalakítása lehetetlen, mert az igenévhez kapcsolódó bővitmények értelmező utáni elhelyezése megértési zavarhoz vezetne, és szintaktikailag megoldhatatlan.

Jelzői szerepben a folyamatos és a befejezett melléknévi igenevek néhány lexikailag azonosítható csoportja mennyiségi szempontból igen jelentős szerephez jut. Táblázatba foglalva:

5. táblázat

A folyamatos melléknévi igenevek lexikai megoszlása

való	12 %		
levő	3 %	17 %	
történő	2 %		
alapuló, álló, járó, keletkező, megfelelő, vál- laló, végbemenő, vonatkozó		9 %	32 %
biró, célzó, ⁺ rendelkező, szár- mazó, szolgáló, tartalmazó		6 %	
	Egyéb		68 %
	Összesen		100 %

6. táblázat

A befejezett melléknévi igenevek lexikai megoszlása

adott, ^X alkalmazott, felté- telezett, keletkezett, ki- vánt, ⁺ létrejött, meghatáro- zott, megvalósított, nyert ⁺ , támasztott ⁺ , tanusított, tervezett, viszonyított	23 %
Egyéb	77 %
Összesen	100 %

Az 5. táblázatban, a folyamatos melléknévi igenevek sorában a való, levő, történő 17 %-os aránya sajátos, a szaknyelvben gyakran előforduló szerepével magyarázható. Sajátosságuk abban áll, hogy a jelzői értékű határozónak a jelzett szóhoz kapcsolására szolgálnak, ezzel jelzői funkcióra teszik alkalmassá a határozóragos vagy névutós névszót, illetőleg határozószót. Nyelvünkben ugyanis a jelzői értékű határozók ritkán kapcsolódnak közvetlenül a jelzett szóhoz, többnyire a való, levő, történő közvetítő szerepét veszik igénybe. A való esetében már erősen elhomályosult igenévi formáról beszélhetünk /MMNYR, 1961/, ahol a kötő szerep a lényeges. Pl.: szíjjal való hajtás; zárt részben való zsirzás esetén stb.

Az 5. és 6. táblázatban feltüntetett melléknévi igenevek többségének közös tulajdonsága, hogy ezek félinformációs vagy éppen üres jelentésűnek minősíthetők. /Az 5. táblázatban a csillaggal jelzett csoport és a 6. táblázatban a + jellel jelzett egyedek határozottan így minősíthetők. / Ezek jelentése melléknévi igenévként - jelentéstani értelemben - másodrendű, a mondatba beépítő és a mondatrészeket kapcsoló sze-

repük az elsődleges, és csekély értékű jelzői rangjukat is csak szerkezetben érvényesítik: valójában vonzataikkal vagy bővitményeikkel válnak teljes értékűvé.

Pl.: értelmetlen a "szolgáló berendezés", a "biztosító színek", vagy a "nyert adatok", de ezek a teljes szerkezetben elnyerik értelmüket: a reaktor hűtését szolgáló berendezés; a falak melegségét és nagyobb térhatását biztosító színek; a közelítő számítások alapján nyert adatok; stb.

Az "egyéb" névvel jelölt és 68, illetve 77 %-ot alkotó csoport rendkívül tarka képet mutat. A szakmai igénytől és a szerzőktől függően nagyon termékeny és kreatív a műszaki nyelv a melléknévi igenevek területén: egyéni és egyedi példák tömegét képes produkálni nyelvalkotó - fogalomalkotó szándékkal. Pl.: felfujt atom; hernyózott varrat; szunnyadó feszültség; lapított geoid; stb. Természetesen az egyedi és egyéni példák mögött is mindig világos és konkrét tartalomnak kell állnia, és ehhez az alapelvhez mindig ragaszkodnak is a szerzők. Gyakori megoldás az, hogy első fokon egyéb nyelvi eszközökkel /kifejtés, magyarázat, párhuzam stb./ jól és egyértelműen azonosítják az ilyen példákat. A publicisztikai és az ismeretterjesztő stílus bizonyos lazasága és már-már állandóvá váló agyon-idézőjelezettség a jelző használatában a műszaki nyelvre nem jellemző.

A melléknévi igenevekből származó jelző és a jelzett szó kapcsolatát vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy a műszaki szövegekben szereplő jelzők behatárolására szűknek tűnik a minőségjelző, illetve az azon belül megkülönböztetett minősítő /diszítő/ és kijelölő jelző fogalom. A műszaki szövegek melléknévi igenevekből származó jelzői mind minőségi, mind mennyiségi szempontból más megítélést kívánnak. Szembeállítva az irodalmi jelzőkkel a szaknyelvi jelzőket azt kell mondanunk, hogy az utóbbiak mennyiségi szempontból kiegyensúlyozottak, átlagban hasonló

tömeggel jelentkeznek a különféle műszaki szövegekben. A stilus, a szerző, a műfaj nem tudja a számukat olyan ingadozásokba szorítani, mint az irodalmi szövegek esetében. Ez azzal magyarázható, hogy a műszaki jelzők esetében nem valamilyen stilus-eszmény irányítja a használatot, hanem a nyelvhasználat igényei alakítják ki a stilust: a használat alapján funkcionálisan megkötött stilusmintáról szólhatunk. Így a szaknyelvi jelzőtípus állandó szövegjellemzővé válik, jelentéktelen ingadozással. Minőségi szempontból úgy lehet szembeállítani a két jelzőtípust, hogy az irodalmi szövegekben a diszitő, a műszakiakban a definitív jelleg a meghatározó. Az alapvető definitív jelleg mellett viszont más vonások is fellelhetők a melléknévi igenevekből származó műszaki jelzőkben, amelyek alapján szemantikai csoportok állíthatók fel.

2.2. A szerkezetépítő-szintagmaalkotó szerep

2.2.1. A melléknévi igenevek szerkezetépítő funkciója

A melléknévi igenevek mondattani szerepének vizsgálatakor először azt vizsgáljuk meg, hogy milyen kiinduló alternatívák lehetségesek a melléknévi igeneves szerkezetalkotásra. Először legkézenfekvőbb esetként a jelzői mellékmondatok melléknévi igeneves szerkezetté alakítása jöhet szóba. Természetesen a jelzői mellékmondat melléknévi igeneves szerkezetté transzformálásának megvannak a maga szintaktikai határai. Így a befogadó mondatban csak az alany vagy a tárgy szerepét töltheti be a transzformációból származó jelzővel jelzett szó, határozói vagy jelzői szerepe esetén nem transzformálható a mellékmondat melléknévi igeneves szerkezetté. Pl.:

/11./ A kémiai átalakulások során azokat a kis mértékben változó minőségi és mennyiségi reakciókat tanulmányozzák, amelyeket még nem tártak fel.

A kémiai átalakulások során az eddig még fel nem tárt, kis mértékben változó minőségi és mennyiségi reakciókat tanulmányozzák.

/12./ A kémiai átalakulások során azokban a kis mértékben változó minőségi és mennyiségi reakciókban termelődik hő, amelyekben számottevő kémiai energia szabadul fel.

A jelzői mellékmondatokat tartalmazó összetett mondatok esetében további akadály lehet a transzformáció során a befogadó mondat szerkezete. Ha benne melléknévi igenév van, és a jelzői mellékmondatból újabb azonos típusu melléknévi igenév kerülne be, akkor a transzformáció többnyire elmarad, bár gyakorlatilag megoldható. A nyelvérzék zavarkeltőnek érzi az azonos szerkezetekben összehalmozott azonos típusu melléknévi igeneveket.

/13/ E kémiai átalakulások során azokat a kis mértékben változó minőségi és mennyiségi reakciókat tanulmányozzák, amelyek az anyag belső szerkezetét tükrözik.

E kémiai átalakulások során az anyag belső szerkezetét tükröző, kis mértékben változó minőségi és mennyiségi reakciót tanulmányozzák.

A melléknévi igeneves szerkezetek kialakításának második alternatívája a két igei állítmányos mellérendelő összetett mondatok egyik igei állítmányának beépítése melléknévi igeneves szerkezettel. Pl.:

/14./ A lemezeket formára sajtolják, majd magas hőfoku alagutrendszerben zománcozzák.

A formára sajtolt lemezeket magas hőfoku alagutrendszerben zománcozzák.

A melléknévi igeneves szerkezetek létrehozásának harmadik alternatívája az, amikor két egymást követő egyszerű mondat azonos mondatrészre vonatkoztatott igei állítmánya közül az egyiket melléknévi igeneves szerkezettel helyettesítjük. Pl.:

/15./ A kísérlethez a fémrészecskéket azonos méretűre darabolják. Az oldatba helyezés előtt ezeket sósavval letisztítják.

A kísérlethez azonos méretűre darabolt fémrészecskéket

az oldatba helyezés előtt sósavval letisztítják.

A melléknévi igenevek szerkezetépítő szerepét vizsgálva figyelembe kell venni az igei származásból eredő sajátosságokat. Sokszor már a kikerülhetetlen igei vonzatok megtartása is a jelző-jelzett kapcsolaton túli bonyolult szerepre predestinálja a melléknévi igenevet, nem is beszélve arról, hogy igei tulajdonságaiból fakadóan tárgyat, határozót vehet fel, azaz egyszerre többféle saját bővitménye lehet, ezeken keresztül pedig a bővitmények további hierarchizált hálózattal számolhatunk. E gondolathoz Antal László szavait idézem: "Az igéből képzett különféle elemek /igenevek, deverbális névszók/ megőriznek valamit igeiségükből, és ennek következtében különböző fokú alanyokat, illetve tárgyakat hoznak létre és tételeznek fel." /Antal 1977/ A magam anyagáról szólva úgy fogalmazhatok, hogy a melléknévi igenév alkalmas hierarchikus szintekre bontható, bonyolult mondatépítésre. Ez a hierarchikus szerkezetépítő képesség jól kiszolgálja a műszaki gondolkodás követelményeit. Itt valójában nem a hierarchia ilyen vagyolyan foka, hanem a melléknévi igenév szerkezet -, illetve szintagmaalkotó képessége a lényeges: az a tulajdonsága, hogy a melléknévi igenév centrumot alkotva képes kisebb-nagyobb számú bővitményt beépíteni a mondatba és ugyanakkor képes azokat logikai és nyelvi síkon erősen együtt tartani. Ezzel a gondolattal már eljutottunk a melléknévi igenevek és szerkezeteik szintagmaalkotó és bővitménybeépítő szerepe mellett ezek másik lényeges tulajdonságához, a tömörítő szerephez, amely hosszabb és körülményesebb nyelvi formák elkerülését teszi lehetővé. A bővitménybeépítő és a tömörítő szerep dialektikusan kiegészíti egymást: szerepük elválaszthatatlan egymástól. Tegyük említést még egy fontos dologról: a melléknévi igenév jelzőként könnyen illeszkedő, jól beépíthető elem, és ez a tulajdonsága a fentebb emlegetett funkciók gyakorlását bizonyos fokig megkönnyíti.

E szerkezetek információs - nyelvi tömörítő szerepéről szólva annak két fajtáját különböztetném meg: az egyiket az alkalmazott -, a másikat a szükségszerű tömörítés, illetve igenevesítés elnevezéssel illetem. Az alkalmazott tömörítés esetében arról van szó, hogy egy-két melléknévi igenév feleslegessé teszi az olykor körülményes egyéb nyelvi megoldásokat /többnyire mellékmondatot/, takarékos, frappáns stílust kapunk, de a szerkezet tisztán feloldható, visszaalakítható eredeti alakjába, a feloldásnak sem grammatikai, sem logikai akadályja nincs. A fejezet elején felsorolt szerkezetmegoldások ezeket a lehetőségeket tartalmazzák. A szükségszerű tömörítés esetében bonyolult, szétvághatatlan már eleve több tagmondatból álló többszörösen összetett mondat grammatikai, logikai okokból nem vagy csak homályos módon bővíthető újabb mellékmondatokkal: ilyenkor egy-egy igeneves szerkezet szükségszerűen a nyelvi-logikai mentőöv szerepét tölti be. Ezzel kapcsolatban felvethetjük azt a kérdést is, hogy mikor csap át az igeneves szerkezet mellékmondatba, mikor használjuk az egyiket, mikor a másikat. A műszaki szövegekben gyakori többszörösen összetett mondatok szívesen alkalmazzák a melléknévi igeneves szerkezeteket, a mellékmondatokat főleg háttérzói és más funkciókban használják. Kerülik viszont több, főleg azonos típusú melléknévi igenév használatát ugyanazon tagmondatban. Az azonos típusú melléknévi igenév túltengése és zavarkeltése ellen természetszerű - az egyébként ritka - jelzői mellékmondat /v.ö. 13. példamondat/. A szaknyelv egyszerű és összetett mondataiban szinte kivétel nélkül melléknévi igeneves szerkezeteket használ, mintegy óvakodik a logikai, nyelvi elemeket jobban széthúzó jelzői mellékmondatától. A melléknévi igeneves szerkezet előretolt sajátos szórendi helyzetében alkalmas a hangsúlyozásra és kiemelésre, és ezzel a szerepével főleg egyszerű mondatokban élnek is a szerzők.

Pl.:

/16./ A kísérlet céljára olyan fémrészecskéket helyeznek az oldatba, amelyeket külön letisztítottak. → A kísérlet

céljára külön letisztított fémrészeket helyeznek az oldatba. Ugy tűnik az esetek többségében jelentésörzű transzformáció segítségével a melléknévi igeneves szerkezetek és a mellékmondatok kölcsönösen felhasználhatók. Többnyire a melléknévi igeneves szerkezeteket használják, de vannak esetek, amikor a mellékmondat használata szinte kötelező, így pl.: értelmi, logikai, nyelvhelyességi okok, bővitmények belső zavara, zűfolttság, távolságvesztés jelző és jelzett szó között.

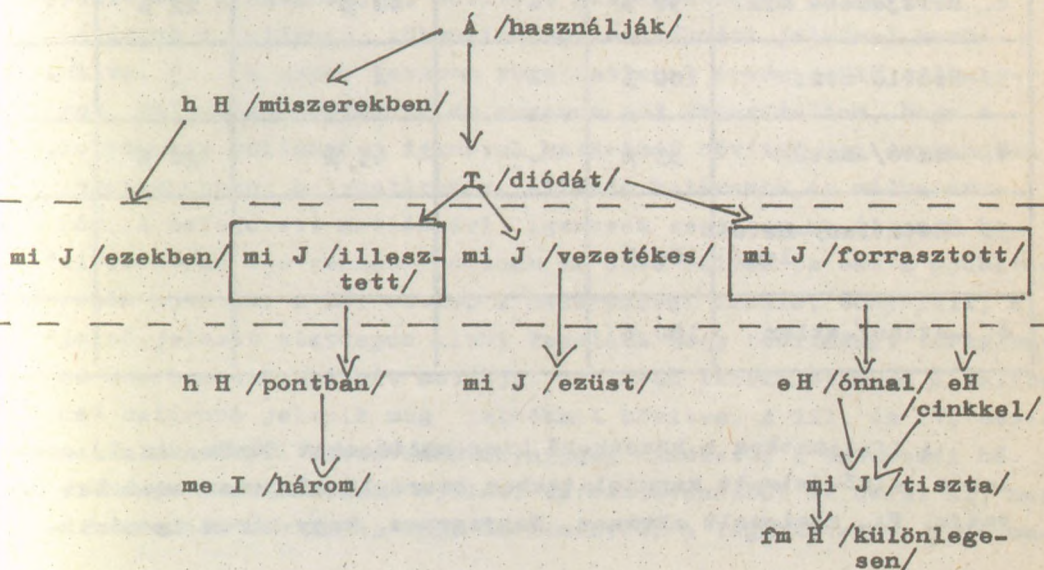
A melléknévi igeneves szerkezetek bonyolultak és általában hosszúak. Ennek kapcsán felmerülhet az a kérdés, hogy hogyan és meddig bővithető egy-egy ilyen szerkezet. Elméletileg a nyelvtani szabályok betartásával ezek a szerkezetek szinte korlátlanul bővithetők, de a gyakorlatban nem ilyen egyszerű a kérdés. A bővitmények számát lényegében több szempont együttes jelenléte határozza meg. Ide sorolnám magát a kifejezendő tartalmat, az információs elemeket, azok számát, a tartalom bonyolultságát, tagolhatóságát; a felépített mondat vagy szövegrész egészét; a nyelvi elemek harmóniáját /szintaktikai szempontból/; és nem utolsó sorban az igeneves szerkezet, illetve mondat /tagmondat/ hierarchikus rendjét. A szerkezet építőjének tekintettel kell lenni arra, hogy a melléknévi igeneves jelző-jelzett szó kapcsolatban a jelzett szó milyen szerepet tölt be önmagában /A, T, H/, és milyen bonyolultságu szerkezet részeként szerepel. Különös tekintettel kell lenni a bármilyen szófajú egyéb összes jelző eloszlására. Nem mellőzhető a mondat vagy a szerkezet elemeinek és funkcióinak az együtthatása. A megvizsgált esetek alapján azt állíthatom, hogy általában két-három /közvetett és közvetlen/ bővitmény csatlakozik mind a jelzőhöz, mind pedig a jelzett szóhoz, azaz összesen négy-hat, tehát a jelzős alaptaggal együtt hat-nyolc tagu szerkezet a kritikus felső határ. Ugy tűnik, ekkora nagyságu szerkezetek spontán befogadására képes az ember. Még utalásszerűen megjegyzem, hogy az írott és a beszélt szaknyelv eltéréseket mutat a szerkezetek hosszúságában és bonyolultságában. Az írott nyelv vizuális jellegéből több olyan vonás származik, amely alkalmassá teszi bo-

nyolultabb, többszörösen szerkesztett, hierarchizált szerkezetek hordozására.

2.2.2. A melléknévi igeneves szerkezetek felépítése

Korábban utaltam már arra, hogy a melléknévi igenév jelzői szerepben általában sokkal bonyolultabb szerkezetekben jelentkezik, mint állítmányiban. Egyrészt ez, másrészt pedig a jelzői előfordulás sokkal nagyobb aránya arra ösztönzött, hogy a jelzős szerkezeteket alaposabban megvizsgáljam. Induljunk ki abból, hogy önmagában már a jelző-jelzett szókapcsolat is szerkezetet alkot, és legtöbbször ez két irányban is tovább bővíthető: egyrészt az igenévi jelleg miatt a jelzőn át egész hosszú sorral, másrészt a jelzett szó is bővíthető -többnyire jelzőkkel-, komplikálva az egyszerű jelző-jelzett viszonyt, mint ezt a következő példa is mutatja:

/17./ Ezekben a műszerekben a három pontban illesztett és a különleges tiszta ónnal vagy cinkkel forrasztott, ezüst vezetékes diódát használják.

Mint a fenti példa is mutatja a melléknévi igenes jelzős szerkezetek jelzői ágon valamilyen bővítménnyel együtt jelentkeznek. Arra vonatkozólag, hogy milyen a jelzői ágon /a továbbiakban erről lesz szó/ a bővítetlen és a bővített melléknévi igenes jelzős szerkezetek aránya és jellege, a következő táblázat ad felvilágosítást. A bővítmény-jelző-jelzett szóviszony bemutatásánál az alapszerkezet /melléknévi igenes jelző + jelzett szó/ ábrázolásához a $\circ \square$ jelet használom.

7. táblázat

A melléknévi igenes jelzős szerkezetek bővítményei

	I.	II.	III.	IV.	
	$\circ \square$	$\top \circ \square$	$\begin{matrix} \text{H} \circ \square & \text{H} \text{H} \circ \square \\ \text{H} \circ \square & \end{matrix}$	$\text{H} \text{H} \text{H} \circ \square$	100 %
1. Folyamatos m.i.	40 %	14 %	30 %	16 %	"
2. Befejezett m.i.	30 %	-	48 %	22 %	"
3. Beálló m.i.	100 %	-	-	-	"
4. -ható/-hető	35 %	-	45 %	20 %	"
5. -hatatlan/-hetetlen/ len/	100 %	-	-	-	"
6. -atlan/-etlen	100 %	-	-	-	"

A táblázathoz a következő kiegészítéseket fűzöm: Az I. oszlop a jelző-jelzett kapcsolatokban szereplő alapszerkezeteket mutatja. Pl. kovácsolt abroncs. Megjegyzem, hogy három igenévti-

pusnál ebből az arányból igen magas számban fordulnak elő az egy jelzetre vonatkoztatott kettős melléknévi igeneves jelzői kapcsolatok, mint pl.: nyíró-huzó erőhatás; vágott, darabolt fémrészek; sajtolható, húzható anyagok. Az I. oszlop ilyen bontásban: folyamatos m.i. \square 28 % + $\square\square$ 12 % = 40 % befejezett m.i.: \square 25,8% + $\square\square$ 4,2% = 30 %; -ható/-hető: \square 30 % + $\square\square$ 5 % = 35 %. A többi esetre /-andó/-endő stb./ nem találtam ilyen kettős példákat, bár elvileg semmi akadályja nincs az ilyen szerekezetek létrehozásának. A II. oszlop a tárggyal bővített jelzős szerkezetek arányát mutatja. Ezek általában egy bővitményt, a tárgyat tartalmazzák, de tovább bővíülhetnek a felvett tárgyon keresztül újabb jelzői bővitménnyel, illetve melléknévi igeneves jelzőn keresztül határozói, jelzői tagokkal. Előfordul ilyen típusu szerkezet, mint pl.: A biztonsági berendezésbe a határérték túllépése esetén éles, füttyszerű hangjelzést adó sipot szereltek be. Ez a mondat jó példája annak, hogy a melléknévi igenévből származó jelző több irányba is nyithat bővitménysort. Jelen esetben tárgyi és határozói irányba is bővült az alapszerkezet. Az ilyen típusu példákat mind a tárgyi, mind pedig a határozói arányokban figyelembe vettem. A III. oszlopban a határozóval bővített szerkezetekben az egy-két határozó a jellemző, többnyire egy melléknévi jelzővel kombinálva. Pl.: a merev testben rugalmatlanul érvényesülő erőhatások. Mélyebben vizsgálva az anyagot azt tapasztaltam, hogy a folyamatos melléknévi igenevek határozói bővitményei sorrendben leggyakrabban: helyhatározók, állandó határozók és módhatározók. A befejezett melléknévi igenevek esetében az állandó határozók /az ige vonzata/ állnak az első helyen és ezt a módhatározók követik. A IV. oszlop a határozóval induló, bonyolult, a jelző-jelzett alaptagon kívül legalább négy bővitményt tartalmazó szerkezetek arányát mutatja. Az ilyen szerkezetekben általában két határozó jelenik meg jelzőkkel bővítve. A III. és IV. oszlop százalékarányai összevonhatók, hiszen mindkettő a határozói bővitménysor elindulását jelzi. Az összevonásból az derül ki, hogy a határozói bővitmény vagy bővitménysor a leggyakoribb: folyama-

tos m.i.: 46 %; befejezett m.i.: 70 %; -ható/-hető: 65 %.

A táblázat egészét szemlélve szembevetőd, hogy igen sok az üres hely, azaz egyes típusok bővítmény nélkül, vagy csak bizonyos bővítményekkel szerepelnek. A II. oszlop - a tárgyi bővítmény - a folyamatos melléknévi igenév után grammatikailag kizárt sor /vmit olvasott vki; vmit olvasandó vki stb./. A III. és IV. oszlop - a határozói bővítmény üres helyei grammatikailag lehetségesek, de ebben a korpuszban nem találtam példákat. Pedig használatuknak nincsenek szaknyelvi akadályai sem, pusztán arról van szó, hogy a nyelvhasználat ezekben az esetekben más formákat részesít előnyben. Pl.: a mikroszkóppal megvizsgálendő anyag/az anyag, amelyet mikroszkóppal kell megvizsgálni; az elemekre felbonthatatlan vegyület /a vegyület, amelyet nem lehet elemekre felbontani; a vízben oldatlan sók /a sók, amelyek még nem oldódtak fel a vízben; stb.

Ha a táblázat azon részét vizsgáljuk, ahol bővítmények léphetnek be /1.2.4. /, akkor 60 %, 70 % és 65 %-os bővítettségi indexet kapunk. Mivel tömegszerűen a korpuszban ezen /1.2.4./ melléknévi igenevek a mérvadók /lásd 1.4. Táblázat/, joggal mondhatjuk, hogy a szerkezetek kétharmad része /65 %/ valamilyen bővítményt kap. Ez a magas arány igazolja a beépítő, szintagmaépítő szerepről mondottakat, azaz a szintagmaépítés az igenevek egyik lényeges funkciója a műszaki szövegekben.

3. A szemantikai, a lexikai és a szintaktikai alapfunkciók kölcsönhatása

A melléknévi igenevek és szerkezeteik bonyolultságát mutatja, hogy bennük több alapfunkció találkozik és párhuzamosan érvényesül. Ezek a szemantikai, a lexikai és a szintaktikai alapfunkciók. A szemantikai alapfunkció: az alapjelentés hordozásában, a lexikai alapfunkció az igenévi-melléknévi kettősség megtartásában, a szintaktikai a mondattömörítő-szintagmaépítő szerep működésében nyilvánul meg. A szintaktikai alapfunkció bizonyos rétegződést mutat: egyrészt a mondaton belül, a hierarchiát megteremtő elemek, másrészt a mondaton túlmutató, a szövegszervezésre utaló vonások összegeződnek benne. E rétegződésről részben már volt szó a szerkezetépítés kapcsán, és alább még lesz vele kapcsolatban

néhány megjegyzésem a szöveg és a melléknévi igenevek vizsgálatakor. Ez a hármasság az alapfunkciókban nem választható szét, párhuzamosan futnak, hatással vannak egymásra, bár tipikus, hogy valamelyik közülük fölébe kerekedik a másik kettőnek. Erre a tézisre állítsunk fel egy példasort!

/18/

1. <u>szemantikai</u>	alapfunkció
dominál	- grafitozott rudak
2. <u>lexikai</u>	"	- autoklávban történő hevítés
3. <u>szintaktikai</u>	"	- a forgácsolási folyamattal szemben támasztott alapvető követelmények meghatározásához

Az első példában a jelentés dominál, a melléknévszerűség felerősödik, a második funkció halványan, a harmadik alig jelentkezik; a második példában az igenévszerűség kettőssége kap hangsúlyt, a kötőfunkció kerül előtérbe, a jelentéstani elhanyagolhatóvá válik; a harmadik példában az igenévszerűségnek jelentős szerepe van, ezen belül az igeség nyomatékkaal jelentkezik, az igei jellegből fakadó nyelvtani teherhordó képesség jut szerephez, a mondatszerző jelleg a döntő.

A párhuzamosan érvényesülő, de intenzitásban eltérő alapfunkciókat befolyásolják a következő csoportokba foglalt nyelvi jegyek és tendenciák is:

1. mellékfunkciók: igenévfajta, transitív-intranszitiv /cselekvő-szenvedő/ jelleg, vonzatok, igekötők megléte-hiánya, időviszony /főigével, másik igenévvvel/, potenciál /folyamat, megengedés, felszólítás, lehetetlenség/. Mindezek lexikai jegyekként jelentkeznek, de átsugároznak szemantikai és szintaktikai mezőkre.
Pl.: leszaggatott vezeték, elszaggatott, felszaggatott, szaggatott vezeték.

2. melléknevesülés, főnevesülés tendenciája: ez legtöbbször nem lezárt folyamat, de megjelenése befolyásolja a nem melléknevesült vagy főnevesült eseteket is.

Pl.: repedt pohár; szakadt ruha; állandó;/hosszában teljesen repedt pohár; negszakadt vezeték; állandó erőter.

3. nyelvi gyakorlat /nyelvi önkény/ : ráerőszakolhat az igenév átlagjellegének nem megfelelő gyakorlatot is egy szerkezetre

Pl.: kutató reaktor = a reaktor, ami kutat
= a reaktor, amiben kutatnak

A szemantikai és a szintaktikai alapfunkció nem felel meg egymásnak, a nyelvi önkény a szemantikai alapfunkciót tettené dominánssá.

Térjünk vissza a 18. pont alatti példasorhoz! Ezt a sort nemcsak az alapfunkciók módosulása, hanem a példákban szereplő melléknévi igenevek és ezek alapigéjének szemantikai összevetése szempontjából is érdemes megvizsgálni.

/19./

- 1., a rudak, amiket grafitoztak → grafitozott rudak
- 2., a hevítés, amely autoklávban történik → autoklávban történő hevítés
- 3., az alapvető követelmények meghatározásához, amelyeket a forgácsolási folyamattal szemben támasztanak → a forgácsolási folyamattal szemben támasztott alapvető követelmények meghatározásához

Mindhárom kiinduló szerkezetben az alapige teljes értékű szemantikai szempontból /teljes értékű, tartalmas jelentés- és cselekvéshordozó/. A belőlük származtatott melléknévi igenevek viszont nem egyformán őrzik meg az alapige szemantikáját. Az első példá-

ban a származók telített az alapige szemantikájával; a második ilyen szempontból üres, az alapige szemantikája elveszett; a harmadikban mintegy megfelelődik az alapige szemantikája az igenevben, tehát félüres állapot jön létre. Mivel a három sor közül egyik sem egyedi jelenség, hanem példák sora képződik hasonló szemantikai átalakulással, joggal vethetem fel, hogy e három csoport egyben a melléknévi igeneves jelzők csoportosításának lehetőségét adja. Azaz az alapige szemantikájának megőrzését figyelembe véve beszélhetünk: telített /1./, üres /2./, és félüres /3./ jelzőkről. Természetesen ebben a szemantikai változásba az alapfunkciók domináns változása alakító tényezőként erősen beleszárad /18./,/. Megjegyzem még, hogy a 2.1.2. fejezetben szó esett a műszaki szövegek jelzőinek definitív jellegéről. E definitív jelleg a telített, üres és félüres jelző megnevezések kapcsán már differenciáltabban lehet megítélni, mert a definitív jelleg másként érvényesül bennük. A telített jelzők esetében közvetlen módon, hiszen a jelzőnek egyértelmű tartalma van, az üres és a félüres jelzők esetében csak közvetett módon, a teljes /jelző-jelzett-bővitmények/ szószerkezetben vagy csak a mondatban nyeri el teljes definitív értékét a jelző.

Végül a melléknévi igeneves jelzős szerkezetek minősítése kapcsán felvethetjük azt a kérdést is, hogy mennyire szilárdak ezek a szerkezetek, azaz a szószerkezet milyen kohéziós erőt rejt magában, hiszen igen sok közülük terminus technicussá válik idővel. Ebből a szempontból tulajdonképpen csak a telített jelzők jöhetnek számításba, az üres és félüres jelzők csak nagyobb frazeológiai egységben képesek megállapodni. A kohéziós kapcsolat alapján a telített jelzők három csoportba oszthatók:

a./ szoros frazeológiai egységgé vált a kapcsolat; nem vagy csak nagyon ritkán bomlik; kialakul a terminus technicus;

Pl.: szennyezett félvezető, csillapított rezgés,

b./ alkalmi, változó / esetleg több azonos jelentésű/ jelzőt használó frazeológiai egység; gyenge az összetartozás; pl.: rozsdásodó felület, oxidálódó felület, korródeálódó felület;

c./egyszeri, egyedi, ötletszerű a frazeológiai egység, a kapcsolat nagyon laza; pl.: felfujt atomok.

A jelzői tagon keresztül a további bővithetőség szempontjából ezek a csoportok nem egyformán viselkednek. Közülük a b. csoport a legnyitottabb; az a. csoport a terminus technicus, a c. csoport pedig az egyedi jelleg miatt bizonyos zártságot mutat, bár elvileg egyiknél sem kizárt a további bővithetőség lehetősége. Pl.: germániummal szennyezett félvezető; különös méretűre felfujt atomok.

4. A melléknévi igenevek mondat- és szövegszerző, valamint stilisztikai szerepe

A melléknévi igeneveknek és szerkezeteiknek a mondaton túlmutató, a szövegre, annak szerkezetére, a stílusra ható szerepük is van. Ebben a fejezetben ezeket a kérdéseket kívánom megvizsgálni. Ehhez természetesen nem elég azt tudni, hogy egy adott n terjedelmű szövegben mennyi a szavakhoz mért előfordulási aránya a melléknévi igeneveknek és milyen az előfordulás egymásközti aránya, hanem a szöveg mondatszerkezeti sajátosságait is ismerni kell, és ezen belül azt vizsgálni, hogy hány mondatban és milyen típusokban fordulnak elő melléknévi igeneves szerkezetek. Ehhez elemeztem a két korpusz /MSZ; CsH;/ szövegyanyagát 30-30 oldal terjedelemben. Vizsgálataim alapján e szövegekről a következő képet kaptam.

8. táblázat

A vizsgált korpusz mondatainak megoszlása

A korpusz összes mondata:	100 %
ebből <u>egyszerű</u> :	34 %
<u>összetett</u> :	66 %
az összetettekből:	/66 % felbontva/
alárendelő:	46 %
mellérendelő :	5 %
alá-mellérendelő :	15 %

Az arányokból kitűnik, hogy az uralkodó mondat típus az összetett mondat, ezen belül pedig az alárendelő összetett mondatok dominálnak 46 %-kal, illetve az alá-mellérendelőket is hozzá-számolva 61 %-kal.

A következő táblázat azt mutatja be, hogy az összes mondatok /mondat típusok/ hány százalékában fordul elő melléknévi igeneves szerkezet.

9. táblázat

A melléknévi igeneves szerkezetek szereplése a mondat típusokban

<u>egyszerű</u> mondatok:	21,08 %
<u>összetett</u> mondatok:	41,08 %
	/ 41,08 % felbontva/
alárendelő:	24,38 %
mellérendelő:	1,70 %
alá- mellérendelő:	15,00 % -a tartalmaz

melléknévi igeneves szerkezetet.

Összesítve az összes mondatok 62,16 %-ban található melléknévi igeneves szerkezet. Érdeemes még megemlíteni azokat az adatokat, amelyek azt mutatják meg, hogy az összes mondatok hány százalékában fordul elő legalább két vagy kettős /azonos típusu/ melléknévi igenév.

10. táblázat

Két vagy kettős melléknévi igenévi előfordulás a mondat-típusokban

<u>egyszerű</u> mondatok:	10,50 %
<u>összetett</u> mondatok:	22,06 %
	/ 22,06 % felbontva/
alárendelő:	8,09 %
mellérendelő:	0,17 %
alá-mellérendelő:	13,80 % - a tartalmaz

két vagy kettős melléknévi igenevet, illetve szerkezetet. Összegezve az összes mondatok 32,56 %-a ilyen.

Általános összegzésként ezekből a számsorokból az derül ki, hogy a melléknévi igeneves szerkezetek előfordulási sűrűsége igen nagy a műszaki szövegek mondataiban. Gyakorlatilag minden három mondat közül kettőben ilyen szerkezetek találhatók. /A sűrűséget még fokozza a két vagy kettős melléknévi igeneves előfordulás magas aránya./ A nagy arány akkor válik igazán érdekessé, ha vele szembeállítjuk az igeneves szerkezetté átalakítható jelzői mellékmondatok mutatóját. A korpusz egészének 0,5 %-a az ilyen mondatok aránya, tehát megjelenésük igen ritka. Ennek a kis aránynak az egyik magyarázata az lehet, hogy a jelzői mellékmondatba hátravetett, később jelentkező információ nem felel meg a műszaki logikai rend szabályainak, és az ilyen mellékmondatos megoldás formailag oldottabbnak tűnik a szaknyelvben elfogadhatónál.

A jelzői mellékmondat csekély arányu megjelenésének véleményem szerint van egy másik oka is. A műszaki szövegekben az utalószók és a kötőszók bősége megbontaná az összetartást, túlságosan tagolná a mondatot, ami a jelzői mellékmondatok esetében elkerülhetetlen jelenség lenne.

4.1. Szinonim szerkezetek használata

A melléknévi igenevek nagy számu előfordulása és fontossága mellett a különféle rokonszerkezetek használatára van azért elégséges példa, hiszen ezekre tartalmi, grammatikai, stilisztikai okokból egyaránt szükség lehet. E rokonszerkezetek nyelvtani alapon két jól elkülöníthető típust alkotnak: a grammatikai és a szintaktikai szinonimák csoportját. Először vizsgáljuk meg a grammatikai szinonimákat. Ennek fogalmát úgy adhatjuk meg, hogy olyan szerkezet, amelynek a jelentése azonos az eredetivel vagy attól csak jelentéktelenül különbözik, de az eredetitől eltérő nyelvtani alakzata van és ezzel együtt kis mértékben módosulhatnak lehetséges funkciói, illetve kis mértékben módosíthatja a mondat belső szerkezetét. Megjelenésük okait a következőkben foglalhatom össze:

1. a melléknévi igenévben az igei alapjelentés meggyengül:

pl.: simitó művelet / simitás

2. a jelentés, a jelző üres, félüres:

pl.: fogantyúval bíró szerkezet / fogantyus szerkezet.

3. a grammatikai funkció hamis:

pl.: kutató reaktor / kutatóreaktor

kutatási célra használt reaktor

kutatási célt szolgáló reaktor

kutatásra használt reaktor

4. az igeneves szerkezet egyszerűen szükségtelen, esetleg lehetetlen nyelvhelyességi okok miatt, vagy túl sok van belőle /l.: 2.2.1./ ezért belép a szinonima

5. variációs szándékból lép be a szinonima

Ezek a szinonim szerkezetek legtöbb esetben nem közvetlen transzformációk, hanem többnyire további transzformációk formájában jelentkeznek. Gyakran előfordul az is, hogy a szerző átlépi a transzformációs előzményeket, ilyenkor már megkérdőjelezhető a grammatikai szinonima fogalma. Ezek figyelembe vételével a következő típusokba sorolhatók a használt grammatikai szinonimák, rokonszerkezetek:

1. más melléknévi igenév: kutató reaktor /kutatási célra használt reaktor, kutatási célt szolgáló reaktor;
2. a. képző: kis mélységben való vezetés esetén /kis mélységű vezetés esetén; fogantyuval bíró szerkezet / fogantyus szerkezet
b. névutó és képző: a forgácsolási folyamattal szemben támasztott követelmény / a forgácsolási folyamattal szembeni követelmény; a transzformátor előtt álló védőlemez / a transzformátor előtti védőlemez
c. képző és szóbetoldás: kutató reaktor /kutatási célú reaktor
d., alaptag felszivása képzővel: simító művelet /simitás; forgácsoló művelet / forgácsolás
3. birtokos szerkezet: X egyszerűsített változata / X egyszerűsítésének változata; X értékétől való eltérés / X érték eltérése; a vízben történő változások / a víznek a változása
4. szócsere:
 - a. szinonima: a kutatók figyelmet keltő eredményei / a kutatók jelentős, lényeges, fontos stb. eredményei
 - b. szinonima, alapszó és képző: romlandó élelmiszer / romlékony élelmiszer; jól oldódó anyag / oldékony anyag; nyuló kötél / nyulékony / nyulós/ kötél

5. igenév kiejtése: 500 C° hőmérsékletre való hevítés / 500 C° hőmérsékletre hevítés; vetületekben történő ábrázolás/ vetületekben ábrázolás
6. szórend, hangsúly, kiejtés: a gyárban uralkodó viszonyok jók / a viszonyok a gyárban jók; az előirányzatban a trolibusz autóbuszra való átcserélése szerepel / az előirányzatban a trolibusz átcserélése szerepel autóbuszra.
7. komplex átalakulás /képző, igenév/: öt külső elektronnal rendelkező szennyező atom épül be / öt külső elektronu szennyező atom épül be.

A grammatikai szinonimák után vizsgáljuk meg a szintaktikai szinonimákat, amelyeken a jelzői mellékmondatokat értjük. A jelzői mellékmondattá átalakítás a szerkezetek többségében megtörténhet, de ritkán élnek vele a szerzők. Ennek okát fentebb már ismertettem, de még utalnék arra, hogy a szakírók általában nem szívesen bontanak meg egy nyelvi-logikailag kialakult modellt, mert ezt joggal a nyelvi-logikai-szakmai azonosítás állandóságának eszközeként tartják számon. Elvileg általánosnak mondható a transzformálás lehetősége, még hozzá bizonyos utalószós - kötőszós szerkezetben jelentkezik ez majdnem minden esetben. Pl.: a működő gép / az a gép, az olyan gép, amelyik működik. A gyakorlatban viszont vannak bizonyos tipikusnak mondható kivételek, amikor nem vagy csak kis eséllyel léphet át a mellékmondatba a melléknévi igeneves szerkezet. Ezek a következő csoportba sorolhatók:

1. szintaktikai korlátok /1.: 2.2.1./
2. igen bonyolult és hosszú az igeneves szerkezet bővitmény-sora, ezért a transzformáció nehézkes
3. ige-kötők, határozószók, módhatározók, birtokos szerkezetek erősen kombinálják az igeneves szerkezetet, ezek jelentése a transzformációba nem vihető át.

4. erős a terminus technicussá válás a szerkezetben
pl.: szennyezett félvezető
5. az alapige szemantikája kizárja a transzformálást
pl.: hernyózott varrat

A nyelvhasználati szigorúság és a számos kizáró ok ellenére tartalmi, nyelvi és ritkábban stilisztikai okok miatt variánsként vagy önálló kezdeményként azért megjelenik a jelzői mellékmondat szintaktikai szinonimaként. Megjelenésének formájára jellemző a már említett utalószós-kötőszós alak. Ebben a határozott, ellenpontos és sarkított megjelenésben a minőség olykor karakteresebben jelentkezhethet, mint az utalószót és kötőszót nem tartalmazó mondatokban. E mellékmondatok szövegekben való megjelenése is tipikus helyzetekben történik: többnyire magyarázatok, kifejtések, körülírások, kevésbé ismert dolgok, fogalmak bevezetésére, megközelítésére, vagy nyelvi még nem definiált /nincs szakszó, szakkifejezés/ jelenségek megragadására szolgál. A jelzői mellékmondatokat tartalmazó összetett mondatok két fő típusát lehet megkülönböztetni. Az egyik típus, a rövidebb, kéttagu /főmondat + mellékmondat/ kiemelésre, megerősítésre szolgál. Az ilyen összetett mondat hangsúlyt kap a szövegben; a mellékmondatban a mondattani teherhordó szerep mellett valaminek/ a mellékmondatban kifejtett tartalomnak/ az értelmezése, a kiemelése kap nyomatékot. Pl.:

/20./ Ezzel a módszerrel olyan felületi hibák is kimutathatók, amelyeket csak 200-szoros nagyítással lehet felfedezni.

A másik típusba a több tagmondatos összetett mondatok tartoznak. Itt általában az utolsó tagmondat a jelzői mellékmondat, mintegy az ellenpontosítás, a tisztázás, a lezárás szándékával. Pl.:

/21./ Egyrészt ennek hatására a mérőkészülékben áthaladó levegő sebességének ingadozása egy meghatározott érté-

ken alul marad, másrészt a tartályt pontosan olyan nyomáson tudjuk tartani, amely a motor egyenletes működését biztosítja.

4.2. Mondat- és szövegszervezés

Foglaljuk össze a melléknévi igeneves szerkezetek használatának okait a műszaki szövegekben. Az okok természetéről megállapíthatjuk, hogy azok külön-külön is működhetnek, de többnyire összegeződnek. A használat szubjektív okai között tartható számon a szerző stílusa, nyelvhasználata, az általa alkotott szöveg elrendezése, választott műfaja. Az objektív okok között a szövegtípus /leíró, elméleti stb./, a szövegrészek, a szakmai nyelv jellege sorolható fel; egy másik további pontokra bontható szempont a szövegegység kérdése, mivel a melléknévi ige-
nevek bizonyos homogenitást képesek előidézni a műszaki szövegekben. A melléknévi ige-
nevek szövegegység teremtő jellege két részből tevődik össze: egyrészt a mondaton belül a szemantikai-lexikai-szintaktikai funkciók összegeződéséből, másrészt a mondaton túlmutató szövegszervező és stilisztikai funkciókból.

A mondaton belüli - de a szövegegység felé is mutató - egyben a bekerülés okait magyarázó funkciók a következőkben foglalhatók össze:

1. a jelzői, ritkábban más mondattani szerep
2. tömörítő szerep / mellékmondat, igei állítmány stb. helyett/
3. kötő szerep /különbéle mondatrészek összekapcsolása/
4. bővitménybeépítő szerep
 - a. az igei jellegből fakadóan kötelező vonzaton keresztül /állandó-, vonzathatározó/
 - b. nem kötelező tárgy, határozó felvétele
 - c. saját bővitményen keresztül másodlagos bővitmények felvétele
5. szintagmaalkotó - hierarchizáló szerep

6. információösszetartó, differenciáló szerep / a nyelvi-logikai széttördeltség megakadályozásának képessége/

A mondaton kívüli, a szövegszervezésre irányuló közvetlen funkciók közül a következők sorolhatók fel:

1. szövegbevezető, folytató, kötő vagy lezáró szerep
Pl.: Feltehető, hogy ...; ennek alapján kiszámolható...;
2. ismétlés elkerülése, figyelmeztetés, visszautalás
Pl.: A fémrészeket forrasztás előtt savval és csiszolással letisztítják. Az igy letisztított fémrészek jobb kötést biztosítanak.

... A fenti módon tisztított fémrészek...
... a tisztított fémrészek
3. valamivel való azonosítás:
Pl.: Az adott esetben ... ; A fentebb felvázolt levelezést gyakran alkalmazzák ...; jelzett; mondott stb.
4. kettős igei állítmány megszüntetése /ha az állítmány ugyanarra vonatkozik, ne legyen zavaró/ újabb bővitménysorra és melléknomat nyitására lesz lehetőség.
Pl.: Megtisztítják az olajtól a fémforgácsot, és majd újra hasznosítják. /A fémforgácsot megtisztítják és hasznosítják. /A megtisztított fémforgácsot hasznosítják.
5. a szövegkompozíció megtartása hosszabb mellérendelő, felsoroló szövegrészekben az igék helyettesítésével.

4.3. A melléknévi igenevek stilisztikai hatása

A melléknévi igenevek tömeges jelenléte a műszaki szövegekben stilisztikai értéket is képvisel. Maga a nagy tömegű jelenlét is hatással van a szövegek stilisztikai jellegére. E mennyiségi jelenlét viszont minőségi módosulást is okoz, mert a melléknévi igenevek, illetve szerkezeteik a szövegek nominális jellegét fokozzák. Ez a hatás párhuzamosan jelentkezik más igenevek, igeneves szerkezetek és egyéb deverbális szerkezetek

ilyen irányu hatásával, így ez a nominalizálódás a műszaki szövegek egyik jellegadó vonása. A melléknévi igenevek által történő igétlenítés, az igék megkerülése nemcsak állítmányi: rezet forrasztanak / forrasztott réz, hanem jelzői szerepben is érvényesül: megtisztítják a fémforgácsot és így hasznosítják / a megtisztított fémforgácsot hasznosítják / a megtisztított fémforgács hasznosítható. Az igék melléknévi igenevekkel való helyettesítése és ezzel együtt a szám, személy, mód, idő jelzésének részbeni elejtése az általánosító /személytelen, időtlen/ jelleget erősíti. Ez az általánosító jelleg a műszaki szövegek természetes törekvése, amely az objektív, tárgyyszerű stílus megteremtését segíti elő. A melléknévi igenevek jelenléte bizonyos visszafogottságot eredményez, az alkotó vagy a cselekvő háttérbe szorul, és maga a dolog, az eredmény, a tény válik plasztikussá nyelvi értelemben is.

A melléknévi igeneves szerkezetek csökkentik a szöveg dinamikáját is, mert nem konkrétan fejezik ki a cselekvést tartalmat, hanem az elvontan érvényesül bennük. Ugyanakkor utalnom kell arra is, hogy az igenevek közül a melléknévi igenevek viszonylag sokat megőriztek igei jellegükből. Ez lehetőséget teremt arra, hogy az adott szöveg ne legyen túlzottan statikus. Mivel kettős jellegükből fakadóan a melléknévi igenevek tulajdonságot és cselekvést egyszerre fejeznek ki /illetve a cselekvést tulajdonságként képesek megnevezni/: részben a tárgyyszerű, a szakszerű, a pontos leírás és körülírás eszközei lehetnek, részben - éppen az igei tulajdonságok megőrzése alapján - a melléknévekkel ki nem fejezhető tartalmak jelzői kifejezésre adnak lehetőséget. A szövegdinamika mérséklésével együtt csökkentik az elbeszélő jelleget és növelik a műszaki szöveg leíró-kifejtő jellegét.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy a szaknyelvi funkciók gyakorlásához természetesen az is erősítő elemként járul, hogy ezek a melléknévi igeneves szerkezetek sajátos műszaki lexikán alapulnak: a műszaki szövegekben nagy gyakorisággal előforduló

igékből képződnek, vagy köznyelvi eredet esetén szerkezeteikben, kapcsolataikban, szakmai interpretálást kapnak. Olykor az egész jelző-jelzett szókapcsolat a műszaki szövegkörnyezet hatására megy át a szemantikai átértékelődésen.

IRODALOM:

1. NEMES Zoltán: A magyar nyelv képző-, jel és ragstatisztikája MNy 1934. XXVIII. 30-36.
2. FELDE Györgyi: Előadás a BME Nyelvi Intézetében, 1983.
3. BENCÉDY-FÁBIÁN-RÁCZ-VELCSOV: A mai magyar nyelv Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 243.o.
4. A mai magyar nyelv rendszere Akadémiai Kiadó Budapest, 1961.
5. ANTAL László: Egy új magyar nyelvtan felé Magvető, Budapest, 1977.

A HATÁROZÓI IGENEVES SZERKEZETEK GRAMMATIKAI,
JELENTÉSTANI ÉS STILISZTIKAI FUNKCIÓI
A MŰSZAKI NYELVBEN

1. Bevezető megjegyzések

1.1. A forma és funkció viszonya

A határozói igeneves szerkezetekben kifejeződő grammatikai és jelentéstani viszonyok elemzésének sajátos nehézségei vannak. Ezek mindenekelőtt az igenevet /mai nyelvünkben/ jellemző formai egyféleség és funkcionális sokféleség kettősségéből adódnak. A határozói igenév esetében a szintaktikai, szemantikai funkciók kevéssé tagoltak, ill. ez a tagolás elég nehezen megragadható. Ezt jelzi például, hogy ugyanazon igenévi szóalak a mondat szerkezettől függően aktív vagy passzív jelentésű lehet, erre utal határozói szerepük komplexitása is. Szerkezeti kapcsolódásaikban szintén többféle változat jelentkezik, ahogy ezt Raisz Rózsa gazdag szempontú, szépirodalmi anyagon végzett elemzése bemutatja /Raisz 1980/.

A határozói igenevet több szempontból is az átmenetiség és a használat szabályozatlansága jellemzi: akár a nyelvhasználat valóságára, akár az írott szabályokról gondolunk. Vannak szerkesztésmódok, amelyeket a mai nyelvhasználat általában nem-grammatikusnak érez, mégis bizonyos nyelvi-környezeti feltételek mellett elfogadja őket, és írásban is elég gyakran találkozunk velük.

A formai egyféleség és funkcionális sokféleség következménye, hogy a határozói igenév szerepeinek leírásában a jelentéstani tényezőket igen fontos hely illeti meg. Berrár Jolán megfogalmazása szerint a szintaktikai kifejezésmód szegényessége miatt a határozói igenév esetén "a viszonyok jelzése szemantikai síkra tevődik át" /Berrár 1979/.

1.2. Az elemzés szempontjai

1.2.1. A vizsgálat alapszövege /a határozói igenév esetében is/ Kigyóssy Edit Műszaki szövegek és magyar nyelvi gyakorlatok II. éves külföldi hallgatók számára c. jegyzete volt /Tankönyvkiadó, Bp. 1973., a továbbiakban: MSZ/.

A jegyzet a mérnökképzés legkülönbözőbb területeiről hoz szakmai szövegeket, tankönyvrészleteket. Az elemzett szöveg mintegy 65 000 szó, 230 jegyzetoldal tejrdelmű. Emellett megvizsgáltuk Csernátony-Hoffer András - Horváth Tibor: Nagyfeszültségű technika c. tankönyvének /Tankönyvkiadó, Bp.1968., a továbbiakban: CSH/ egy szerző által írt kb. 100 oldalnyi szövegrészletét. Hogy a határozói igeneves szerkezetek szaknyelvi és szépirodalmi szövegekben való előfordulását néhány szempontból összehasonlitsuk, elvégeztük egy rövidebb szépirodalmi korpusz határozói igeneveinek elemzését is: Németh László, Déry Tibor, Sarkadi Imre műveiből vettünk részleteket, mintegy 24 000 szóból álló szöveget /Németh L: Irgalom, Magvető és Szépirodalmi Kk. Bp. 1972. 7-30; Déry Tibor: Theokritosz Ujpesten, II. Kötet, Szépirodalmi Kk. Bp. 1975. 212-225. és 335-379.; Sarkadi I: A gyáva, Szépirodalmi Kk. Bp. 1965. 7-35./.

A szaknyelvi és a szépirodalmi szövegek összehasonlítását a dolgozat utolsó fejezetében ismertetem részletesebben.

1.2.2. Az elemzésben és a szerkezetek rendszerezésében támaszkodtunk a műszaki felsőoktatásban a külföldi hallgatók magyar nyelvi oktatása során használt jegyzetsorozat megfelelő nyelvtani anyagára, amely az igeneves szerkezeteket előzménymondatok átalakításával, felszíni mondatszerkezeteken végzett transzformációkkal vezeti be, s jelentéstani, szerkezeti szempontból rendszerezi őket /Kigyóssy 1972/. Külön vizsgáltuk a határozói igenévnek a létigével alkotott szerkezeteit, s az egyszerűség kedvéért mint állitmányi használatot jelöljük e szerkezeteket, szemben a többi szerkezet határozói használat megjelölésével.

1.2.3. Az elemzést és osztályozást a határozói használaton belül három fő szempont szerint végeztük.

a./ Az igenévi cselekvéshordozó szempontja

/Igenéven a továbbiakban a határozói igenevet fogom érteni./ Itt azt vizsgáltuk, hogy az igenév cselekvéshordozója azonos-e annak a mondatnak, ill. tagmondatnak az alanyával, amelybe szerkezetként, esetleg mellékmondat értékű szerkezetként beépül; /szempontunkat így a transzformációs előzmény szempontjának is nevezhetjük/. Ennek alapján beszélünk azonos alanyú és különböző alanyú mondatokról. Az első esetben az igeneves szerkezet egy olyan feltételezett előzménymondatra vezethető vissza, amelynek alanya azonos a befogadó mondat alanyával. Pl.:

/1/ Az anyag gőzei fokozatosan megszilárdulva, a hideg felülethez tapadnak.

A mondat felbontása:

/1.a./ Az anyag gőzei fokozatosan megszilárdulnak.

Igy /Eközben /az anyag gőzei/ a hideg felülethez tapadnak.

A második esetben olyan mondat alkotható az igeneves szerkezetből, amelynek alanya különbözik a teljes mondat vagy tagmondat alanyától. Pl.:

/2/ Az üveglap fémréteggel bevonva, a fény nagy részét visszaveri.

Átalakítva:

/2.a./ Az üveglapot fémréteggel vonjuk be /mi/.

Igy/Ezután /az üveglap/ a fény nagy részét visszaveri.

Máris megjegyzem, hogy e második esetben az igeneves szerkezet átalakításával - legalábbis műszaki nyelvi példánkban - általános alanyú mondatot kapunk.

Természetesen az igenévi cselekvéshordozó és a mondat alanyának viszonya wdönthető ilyenfajta átalakítások nélkül

is; ezek azonban jó segédeszközöknek bizonyultak a műszaki szövegekben gyakori hosszabb igeneves szerkezetek elemzésében, a bizonytalan esetek helyes besorolásában, az igenév határozói szerepének, jelentéskapcsolatainak megállapításában.

b./ Az igenév tranzitív vagy intranzitív jellege

Ez befolyásolja az igenév bővithetőségét; továbbá: passzív jelentésű igenevet csak tranzitív igéből alkothatunk. Az osztályozás szempontjából ezért is fontos a képzés alapját adó ige tranzitív vagy intranzitív jellegének számon tartása.

c./ Az aktív és passzív jelentés megkülönböztetése

E tulajdonságoknak formai jelölőjük nincs, az igenév aktív vagy passzív volta csak a mondat szerkezetben dől el. Passzív igenév esetén az igenévvel kifejezett cselekvés objektuma /tárgya/ közvetlenül a mondat /igei/ állítmányának van alárendelve mint alany vagy más bővitmény. Vagyis az igenév tárgyát az állítmány valamely bővitménye fejezi ki. Pl.:

/3/ A gyümölcs fagyasztva tartósítható.

A /3/-ban az igenévi cselekvés a gyümölcsre irányul; erre az objektumra azonban az igenévvel szerkesztett mondatban az alany utal. A passzív jelentés kritériuma tehát, hogy az igenévhez objektum tartozik, ez azonban a szerkezetben nem jelenik meg közvetlenül az igenévnek alárendelt mondatrészként. Az aktív igenévvel alkotott szerkezetekben az igenévhez mint alaptaghoz közvetlenül kapcsolódhat tárgyi bővitmény is.

1.2.4. Az előbbi szempontokon kívül elemeztük, hogy milyen fő határozói szerepekben állhat az igenév, és milyen jelentésviszonyokat, jelentéskapcsolatokat fejez ki leggyakrabban; ezzel kapcsolatban vizsgálatunk kitért a határozói igenevekkel szintaktikailag szinonim mondatformákra, szerkezetekre. Foglalkoztunk továbbá az igeneves szerkezetek bővitettségével is.

A fenti szempontok, amelyek - a grammatikai tulajdonságok leírásán túl - elsősorban az igeneves szerkezetek osztályozását, az anyag rendszerezését szolgálják, szintaktikaiak és jelentéstaniak. Ugyanakkor az anyag tárgyalása során mindvégig fontosnak tartottuk, hogy az osztályozás eredményeként adódó kategóriáknak kibontsuk stilisztikai tartalmát, feltárjuk az egyes szerkezeti formák, szerkesztésmódok és az általuk kifejezett jelentésviszonyok stilisztikai funkcióit. A felsorolt szempontok mindegyikére nem térhetünk ki egyforma részletességgel, e tekintetben az egyes részkérdések stilisztikai jelentőségét tartottuk meghatározónak.

1.3. A fő adatok ismertetése

Az 1. táblázat külön-külön és összesítve is feltünteti, hogy a vizsgált két szakmai korpuszban a határozói igenév hányszor fordul elő határozóként és állítmányként.

1. táblázat

MSZ	CSH
<u>Összesen: 161</u>	<u>Összesen: 89</u>
<u>Határozóként: 104 64 %</u>	<u>Határozóként: 79 89 %</u>
<u>Állítmányként: 57 36 %</u>	<u>Állítmányként: 10 11 %</u>
161 100 %	89 100 %

MSZ + CSH

Összesen: 250

Határozóként: 183 73 %

Állítmányként: 67 27 %

250 100 %

Az adatok megoszlásában figyelmet érdemelnek a két könyv közötti feltűnő eltérések vagy azonosságok. Ha általánosítani akarunk, az egyes formáknak a műszaki nyelvben való előfordulására akarunk következtetni, akkor inkább a sokszerzős, több szakterületet bemutató jegyzetet kell irányadónak tartanunk, mivel ott az egyéni stilussajátosságok, fogalmazási szokások kevésbé érvényesülnek, ill. kiegyenlítik egymást, másrészt kevésbé hatnak egy szűkebb szakterület nyelviileg is meghatározó sajátosságai. A táblázatban feltűnő az állítmányi használatu igenevek arányának eltérése a két könyvben: most csak annyit jegyzünk meg, hogy ez mindenekelőtt a Nagyfeszültségű technika c. könyv jellegzetességeivel magyarázható. Az összesített adatok szerint a határozói használat kb. két és félszer gyakoribb, mint az állítmányi.

A 2. táblázat azt mutatja, hogy a határozóként használt igenevek milyen arányban vannak jelen azonos alanyu és különböző alanyu mondat szerkezetekben.

2. táblázat

Határozóként

MSZ

<u>Azonos alany:</u>	84	80 %	<u>Azonos alany:</u>	61	77 %
<u>Különböző alany:</u>	20	20 %	<u>Különböző alany:</u>	18	23 %
	104	100 %		79	100 %

MSZ + CSH

<u>Azonos alany:</u>	145	79 %
<u>Különböző alany:</u>	38	21 %
	183	100 %

Tehát durván számolva, felmérésünkben négyszer több az olyan szerkezetek száma, amelyekben az igenévi cselekvéshordozó és a mondat alanya azonos. A különböző alanyunak nevezett mondat-

szerkezeteket nyelvünk szokatlanabbnak érzi, az ilyen típusú mondatok elsősorban a szigorubb értelemben vett tudományos-műszaki nyelvben fordulnak elő: a köznyelv, ujságnyelv, a szépirodalom nyelve ritkábban él velük. Ezt részben olvasói megfigyelés, részben az elemzett szépirodalmi korpusz alapján mondjuk. A vizsgált szépirodalmi szövegrészekben 131 igeneves szerkezet fordult elő, ebből a létigével alkotott szerkezetet 19. A többi 112 igeneves szerkezetet tartalmazó mondatból mindössze négyben különbözött az alany és az igenév cselekvéshordozója. A szaknyelvben tehát az előbb látott előfordulási arány /21 % nem lebecsülendő. Az ilyen szerkezetek többségükben passzív jelentésűek, ez is oka lehet a nyelvi rétegek közötti aránytalan megoszlásuknak.

Megjegyzem még, hogy összegyűjtöttük, de természetesen a feldolgozáskor nem vettük figyelembe a névutóvá vált vagy határozószóként élő igeneveket. Mégis figyelmet érdemel használatuk, viselkedésük, ugyanis a névutóvá válás -mint látni fogjuk - ma is élő folyamat a határozói igenevek körében.

2. A határozói igenév mint határozó

2.1. Azonos alanyu mondatok

E kérdéskörön belül három részkérdéssel foglalkozom.

2.1.1. A fő funkció jellemzése

A vizsgált szöveganyagból kiindulva - azonos alanyu mondatok helyett - helyesebb azonos alanyu tagmondatokról beszélni, jellemző ugyanis, hogy a határozóként álló igeneves szerkezetek rendszerint bonyolult összetett mondatok tagmondataiba épülnek be, esetleg maguk is mellékmondat értékűek. Így érvényesül a szaknyelvben megjelenő legáltalánosabb grammatikai - jelentéstani funkciójuk: a mondategységen belüli sűrítés, több mondategység mondategésszé való összekapcsolásának elősegítése: a gazdaságos mondatszerkesztés /a mondategység, mondategész fogalmakat Deme László meg-

határozása szerint használom; Deme 1971/. Az igenév nem önmagában, hanem leggyakrabban bővitményelvel, jelzöt is tartalmazó bővitményláncokkal kapcsolódik a szerkezet alaptagjához, vagy így épül be a mondategészbe.

Ezek a hosszabb igeneves szerkezetek jól megőrzik tartalmi-jelentésbeli és szerkezeti önállóságukat, ugyanakkor koherensebb kapcsolódást biztosítanak az összefüggő gondolattartalmak között, s gördülékenyebb fogalmazást tesznek lehetővé, mint a szerkezeteket esetleg helyettesítő önálló tagmondatok. Így az igeneves megoldások stilisztikai jellegzetességeként relativ lezárttság és folytonosság egyszerre érvényesül a mondat szerkesztésben, gondolatfűzésben. Példa az elmondottakra:

/4/ Az égéstermékek a szemközti vezetéken keresztül a másik két kamrába jutnak, ahol melegük nagy részét a téglarácsoknak átadva, a füstcsatornán át a kéménybe távoznak.

2.1.2. Passzív jelentésű igenevek

/aktiv-passzív megoszlás az azonos alanyú mondat-szerkezetek csoportjában/

A 3. táblázat az aktív és passzív jelentésű igenevek megoszlását mutatja, feltünteti, hogy tranzitív vagy intranszitiv igéből származnak-e. Mint említettük, az igenév aktív vagy passzív volta csak a mondat szerkezetben dől el, és összefügg az igenév tranzitív-intranszitiv jellegével is. A passzív igeneves szerkezetekről adott korábbi jellemzésből /v.ö. 1.2.3., c. pont/ kiemeljük, hogy ilyenkor az igenévvel kifejezett cselekvés objektuma a mondat igei állítmányának van alárendelve, szintaktikailag az állítmányhoz tartozó mondatrész: alany vagy más bővitmény.

3. táblázat

MSZ			CSH		
Aktiv	Passzív	Összesen	Aktiv	Passzív	Összesen
Tr. 43	17	60 /71%/	Tr. 55	3	58 /95%/
Intr. 24	-	24 /29%/	Intr. 3	-	3 /5%/
67	17	84	58	3	61
/79 % /	/21 % /	/100%/	/95 % /	/5 % /	/100 % /

MSZ + CSH		
Aktiv	Passzív	Összesen
Tr. 98	20	118 /81 % /
Intr. 27	-	27 /19 % /
125	20	145
/86 % /	/14 % /	/100 % /

A táblázat azt mutatja, hogy a tranzitív igék igenevel között is túlsúlyban vannak az aktív jelentésűek, de szerkezeti és stilisztikai sajátásaik miatt figyelmet érdemelnek a problematikusabb passzívok is. Ilyen igeneves szerkezetet tartalmaz a következő mondat:

/5/ Angol kereskedők 1876-ban 0° körüli hőmérsékletre hűtve nagy mennyiségű hust szállítottak Dél-Amerikába.

Az ilyen mondattípusok elemzése azt mutatja, hogy a tárgy /hust/ egyaránt hozzátartozik az igenévhez és az igei állit-

mányhoz, de közvetlenül a ragozott ige alárendeltjeként jelenik meg a mondat szerkezetében. Stilisztikai szempontból ezeket a mondatokat tömörebbnek érezzük, mint az aktiv igenevet tartalmazókat, erőteljesebb bennük az igeneves szerkezetté alakult előzménymondat beágyazódása; jelentéstani szempontból gyakori e szerkezetben az állapotjelölés.

2.1.3. Hiányos szerkezetű mondatok

Itt jegyzem meg, hogy a szokatlanabb, a szabályostól eltérő /gyakran csak a szintaxis felől nézve eltérő/ szerkezetek esetében rendszerint élesebben rajzolódik ki valamilyen sajátos jelentéstani, stilisztikai funkció. Ilyen szokatlanabb formát képvisel az általunk hiányos szerkezetűnek nevezett igeneves mondatok csoportja is. Figyeljük meg e példamondatokat:

/6.a./ Erőműveinket ebből a szempontból vizsgálva, a kelenföldi, a csepeli: a Duna vizét, a tiszapalkonyai: a Tisza vizét használja fel hűtésre.

/6.b./ Az elektroncsőnél maradva, lehet az áramkör olyan, hogy abban a cső akkor mondja fel a szolgálatot, ha erősíteni egyáltalán nem képes.

E szerkezetek -rendszerint a mondat élén- elkülönülnek a mondat többi részétől, önállósulnak.

Mi hiányzik ezekből a hiányosnak nevezett mondat szerkezetekből? Szerkezetileg hiányzik az igenévnek fölérendelt igei alaptag, az igenév mint határozó nem tartozik egyetlen lexikai elemhez sem, csak neki vannak bővítményei; szinte önálló állítmányi értéket vesz fel. Az ilyen szerkezet rendszerint tagmondat értékű, jelentésében beszédaktust megfogalmazó kiegészítést kíván, s erre vonatkozik, mint beszédaktusra.

Példáinkban a vizsgálva, maradva igenév önállósul. A szintaktikai hiányosságot jelentéstani tényezők teszik lehetővé, elfogadhatóvá, mivel a folytatás, a kiegészítés i-

rányát elég pontosan érezhetjük, a hiányzó szerkezeti elem /elemek/ jelentéstípusa jól körülhatárolható. Ezt a teljes mondat szerkezete biztosítja. Számos példa megvizsgálása után azt látjuk, hogy valamilyen magyarázatot, szerzői utalást megfogalmazó igei elem hiányzik a szerkezetből. Példánknál maradva: az erőműveket vizsgálva azt mondhatjuk/ megállapíthatjuk; vagy más szövegekben a kiegészítés lehet például: arra következtethetünk/hangsúlyoznunk kell/bebizonyíthatjuk stb. /Az ilyen kiegészítési lehetőségek miatt ezeket a szerkezeteket az azonos alanyu, aktiv jelentésük között tartottuk számon. / Jellegzetes /lexikai-jelentéstani szempontból/ az ilyen szerkezetekben megjelenő igenevek csoportja is; az említetteken kívül pl.: összefoglalva, feltételezve, áttekintve stb.

További kérdés, hogy a szakmai szövegek mely pontjaiban, milyen stilisztikai szerepben jelennek meg ezek a szerkezetek. A teljesebb szövegrészek azt mutatják, hogy lényeges szövegszervező funkciójuk van. Felhívják a figyelmet a gondolatmenet fontosabb csomópontjaira vagy a szerző által kijelölt szempontokra; továbbá körülményekre, feltételekre utalnak, s mindezzel tagolják is a szöveget. Itt kell megemlítenünk, hogy e szerkesztésmódot sajátos ellentmondás, feszültség jellemzi: egyrészt személytelenit, hiszen - mint látjuk - elmarad a személyragos, jelentésében is jellegzetesen emberi cselekvésre, magatartásra utaló igei elem, másrészt ezek a szerkezetek segítenek személyesebbé tenni, élénkíteni is a stílust, azzal, hogy gyakran jelzik a szerző álláspontját, vagy hangsúlyosabbá teszik azt; egyúttal a szerző és az olvasó közötti kapcsolattartást is szolgálják. /Szöllősy-Sebestyén András megállapítása szerint az ilyen szövegelemek "metaszövegeknek" tekinthetők, s feladatuk az alapszövegbe nem tartozó szituáció megfogalmazása, befoglalása a szövegbe./

Jellemző az is, hogy ezek a szerkezetek - tartalmuknál fogva - áttekinthetőbbé teszik, lazítják a nagyobb szövegegység

szerkezetét, ugyanakkor változatlanul érvényesül az igeneves szerkezet tömörítő hatása, sőt kétszeresen is: hiszen eleve mellékmondatot helyettesít, s jelen esetben kifejezi saját főlérendelt igei alaptagját, ill. főmondatát is.

Még egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel itt: arra, hogy az ilyen szerkezetekben előforduló igenevek egy része megindult a névutóvá válás útján. Mégpedig azzal, hogy az igei elem elmarad az igenév mellől, tehát önálló határozói szerepe visszaszorul, ugyanakkor gyakran van névszóval kifejezett tárgyi, határozói bővítője; gondoljunk például a valaminél marad szerkezetre. Ilyen mozzanatok is szerepet játszhattak a vmire nézve, vmit tekintve igeneves kifejezések egyértelműen névutói használatának kialakulásában /v.ö. Sebestyén 1965./.

2.2. Különböző alanyú mondatok

Ismét három részkérdéssel foglalkozom.

2.2.1. A fő funkciók jellemzése

/aktiv-passzív megoszlás a különböző alanyú mondat szerkezetek csoportjában/

A határozói igenevet tartalmazó ilyen típusú mondatok elsősorban a szigorubbán vett tudományos-műszaki nyelvben fordulnak elő, a kötetlenebb fogalmazás kevésbé él velük. Noha ezek az igeneves szerkezetek kisebb arányban jelennek meg a szövegekben, mint az azonos alanyú mondatokba épülők, a műszaki nyelv jellemző formáinak kell tartanunk őket.

A 4. táblázat azt mutatja, hogy a képzés alapszavát elsősorban tranzitív igék adják; a másik szembevetendő jellegzetesség, hogy többségükben passzív jelentésűek. Ez az arány a Nagyfeszültségű technikában kiegyensúlyozottabb.

4. táblázat

	MSZ			CSH		
	Aktív	Passzív	Összesen	Aktív	Passzív	Összesen
Tr.	3	14	17 /85%/	Tr. 7	9	16 /89%/
Intr.	3	-	3 /15%/	Intr. 2	-	2 /11%/
	6	14	20	9	9	18
	/30 %/	/70 %/	/100 %/	/50 %/	/50 %/	/100 %/

	MSZ + CSH		
	Aktív	Passzív	Összesen
Tr.	10	23	33 /87 % /
Intr.	5	-	5 /13 % /
	15	23	38
	/39 % /	/61 % /	/100 % /

Funkciójukat, stilisztikai értéküket tekintve e csoportban a passzív igeneves szerkezetek igen erős sűrítő, tömörítő szerepéről beszélhetünk. Ez nagymértékben annak a következménye, hogy a mondatszerkezeti összefonódás a különböző alany mondatok többségében erőteljesebb és bonyolultabb, mint az azonos alanyiak esetében /v.ö. 2.2.2./ Azt is elmondhatjuk, hogy a passzív igeneves szerkezeteknek ritkábban van önálló mellékmondat értékük, kevésbé bővítettek; gyakran igen összetett mondatszerkezetekbe illeszkednek, és a mondanivaló lényeges elemeit hordozzák, nem pusztán közbevetések.Pl.:

/7/ Ezek az anyagok földpátok vagy földpátok elmállása útján keletkezett földféleségek, amelyeknek közös sajátága, hogy vizzel keverve formálhatókká válnak és felhevítve megszilárdulnak.

A gondolatközlésben játszott fontos szerepüket az is mutatja, hogy leggyakrabban feltételes mellékmondatokkal oldhatók fel e szerkezetek, és valamilyen lényeges körülményt, a leírt folyamat szempontjából alapvető feltételt fogalmaznak meg. Jelentésükben gyakorta fontos részmozzanat - passzív jellegükből következően - az eredmény és az állapot kifejezése.

2.2.2. A mondat szerkezet sajátosságai a passzív igeneveket tartalmazó mondatokban

Különböző alany mondatok esetén sajátosan kötött mondatformában valósul meg a passzív igeneves szerkezet jelentése és stilisztikai funkciója. Ezért szükségesnek látszik e mondat szerkezetek pontosabb elemzése, létrejöttük feltételeinél¹ bemutatása: vagyis azt vizsgáljuk, milyen esetben olvadhat be egy tranzitív igés mondat határozói igeneves szerkezetként. Tekintsük /8.a./ és /8.b./ viszonyát:

/8.a./ Az acéltuskókat hevitjük /mi/.

Igy/Éközben az acéltuskók alkalmassá válnak a további alakításra.

/8.b./ Az acéltuskók hevitve alkalmassá válnak a további alakításra.

A beolvadás három feltétele a következő: 1./ Van közös referenciájú elem a két mondatban, ez a beolvasztott mondatban a tárgy: az acéltuskókat; 2./ a beolvasztott mondat általános alanyu: hevitjük /mi/; 3./ a harmadik mozzanat - ami már nem annyira feltétel, mint inkább követelmény - a létrehozott, igeneves szerkezetet tartalmazó mondatban

az igenévnek nincs tárgy alárendelve, a képzés alapjául szolgáló ige tárgyat a ragozott igéhez /állitmányhoz/ tartozó valamelyik mondatrészt képviseli; legtöbbször az alany: az acéltuskók. De az igenév objektumát /az előzménymondat tárgyat/ képviselheti a transzformáció eredményeként létrejött mondat állitmányának tárgya /9/ vagy határozója /10/ is:

/9/ Az új gépeket csak biztonsági berendezésekkel felszerelve vette át az üzem.

/10/ A jódkristályokból hevitve gáznemű anyag keletkezik.

Az anyag elemzése azonban azt mutatta, hogy az igenévi cselekvés objektumát elenyésző kivételtől eltekintve a mondat alanya képviseli. Miért van ez így? A kérdésre felelő jelentéstani-logikai magyarázatból a műszaki szövegek mondatformáira vonatkozó általánosabb következtetéseket is levonhatunk. Feltűnő, hogy a szóban forgó mondatok állitmánya a vizsgált anyagban kevés kivétellel intranszitiv ige. Ez persze eleve csak azt teszi lehetővé, hogy a mondat alanya képviselje az objektumot, vagy esetleg a határozója. Ezekbe a határozott alanyu intranszitiv igés mondatokba épül be igenévként a tárgyat tartalmazó előzménymondat. Ennek megfelelően az ilyen mondatok jelentésszerkezete, logikai váza leírható a következőképpen: személytől, eszköztől kiinduló cselekvés irányul valamilyen tárgyra, s ennek következtében végbemegy valamilyen folyamat, lejátszódik valamilyen jelenség, kialakul vagy megváltozik valamilyen állapot. Ez a mondatszerkezet - úgy gondoljuk - a műszaki szövegekben tükröződő valóság gyakori mikrohelyeiteit képes visszaadni. Pl.:

/11/ Az ásványolajok egy része a levegő kizárása mellett melegítve, nagy hőmérsékleten maradék nélkül elpárolog.

A határozói igenéves szerkezetek egyik fő funkciója ebben a csoportban éppen a két mondatforma egyesítése a kifejezendő gondolattartalmaknak, ill. valóságmozzanatoknak megfelelően.

2.2.3. Aktiv jelentésű igenevek a különböző alanyu mondat-szerkezetekben

A különböző alanyu mondatokban is találtunk példákat a tranzitív igéből képzett aktív jelentésű ige névre -meglepetésre-, a Nagyfeszültségű technikában a vártnál többet is. Grammatikai megfontolásokról ugyanis megkérdőjelezhető e szerkesztésmód helyessége. "Zökkenőt" érzünk az ilyen mondatok szerkezetében: "Bekapcsolva az elektromos áramot a gép működni kezdett." Ez a szokatlan szerkesztésmód is az átmenetiséget, megállapodatlanságot tükröző jelenségekhez sorolható. Nyelvérzékünk hol jónak, hol hibásnak ítéli, de mint látni fogjuk, nem utalhatjuk kategorikusan az elvetendő megoldások közé. Példáink:

/12.a./ Nátriumsulfiddal végezve az előhívást, a lenyomaton színes foltot ad a réz, ólom és a vas.

/12.b./ A mintahengerekről, megfelelő mintatartó furataiba helyezve őket, könnyen készíthető jó lenyomat.

Az ilyen mondat szerkezetek létrejöttében ismét jelentéstani tényezők szerepére figyelhetünk fel. Ezek eredménye, hogy a példamondatokban - úgy gondolom - nem igen érezhetjük a korábban jelzett zökkenőt. Az ige neves szerkezet olyan gondolattartalmat idéz fel, alakít ki, amely egyértelműen és világosan illeszkedik a környező mondatok jelentéstartalmába; ezt elősegíti, hogy a mondat tagok kölcsönösen értelmezik egymást. Nincs semmilyen szigorú kontrollként álló morfológiai kötöttség /egyeztetési szabály/ az ige név és az ige szerkezeti kapcsolatának kialakításában, s így a jelentésbeli koherencia áthidalhatja, eltakarhatja a megformálás bizonyos elégtelenségeit. /Ekkor persze felmerül a kérdés: beszélhetünk-e valójában elégtelenségről itt./ Abban, hogy nem érzékelünk szerkesztési hibát - bár külsődleges tényező - a mondat hossz is szerepet kap. Hosszabb ige neves szerkezet

és mondatszerkezet esetén, ha a jelentésmozzanatok világosan kapcsolódnak egymáshoz /a lexikai elemek megfelelő kiválasztása, és az elemek kellő megszerkesztettsége eredményeként/, a mondat szintaktikai vázát nem ellenőrizzük, mondhatnánk, megfelelkezünk róla. Ehhez további tényezőként hozzájárulhat az is, hogy az igenév fölérendeltje sokszor kevésbé jelentésszerű ige: pl. történik; vagy olyan igéből képzett szó, pl. -ható/ -hető végű melléknév, amelynek logikai alanya /cselekvéshordozója/ azonos az igenév cselekvéshordozójával.

Nem véletlen, hogy a Nagyfesztültségű technika számos levezetést tartalmazó szövegében aránylag gyakoribb az aktív szerkesztésmód; ugyanis igen alkalmas a számítások, egyenletrendezés egyes lépéseinek jelölésére, a levezetés menetében az elvégzendő műveletnek és eredményének, következményének együttes bemutatására, egyben a kettő világos elkülönítésére is. Pl.:

/13.a./ A nevezőt és a számlálóban levő együtthattót kiemelve, a töltéseket a következő matrixegyenlet szolgáltatja:.....

/13.b./ A kapott összefüggést X képlethe behelyettesítve a potenciál függvény Y alakban adódik.

Ezek a mondatba épülő képletek szintén hozzájárulnak a mondat szerkezetének lazaságához, ill. megkivánják a kötetlenebb szerkesztésmódot. Jellemző - szinte kivétel nélkül-, hogy ezekben a mondatokban a feltételes kapcsolat /mint jelentéstani-logikai viszony/ a fő összetartó erő. Ezeknek az igeneveknek van bizonyos felszólító szerepük is: emeljük ki!, helyettesítsük be!. Azt mondhatjuk, hogy a képletekhez képest ezek a szerkezetek is metaszöveg jellegűek.

E szerkezetek megjelenésének okát, funkcióját keresve - példánk is bizonyítja - abból indulhatunk ki, hogy az igeneves szerkezet, bár esetenként szigorú feltételek mellett épül be a teljes mondatba, máskor viszonylagos grammatikai

kötetlenséget, laza szerkezeti kapcsolódást is megenged, s ezzel folyamatosságot, hajlékonyságot, hozzátehetjük, kényelmességet tesz lehetővé a gondolattartalom kifejezésében. Mindez - úgy hiszem - megfelel a mai nyelvhasználat leegyszerűsödéséül jellemzett vonásának: elfogadhatóvá - példánkban legalábbis - az teszi, hogy nem megy a jelentés, a megfogalmazás pontosságának rovására.

2.3. A határozói igeneves szerkezetek szintaktikai-jelentés-tani típusainak összefoglaló áttekintése /a szempontok egysítése/

Az 5. táblázat feltünteti, hogy a határozói használaton belül milyen az aktív és a passzív jelentésű igeneves szerkezetek megoszlása; mutatja továbbá, hogy milyen arányban vannak jelen az aktív és a passzív jelentésű igenevek az azonos és a különböző alanyú mondat szerkezetekben.

5. táblázat

Azonos alany		Különböző alany		Összesen
Aktív 86 %	125 /Tr. 98/	39 % 15	/Tr. 10/	76 % 140 /Tr.108/
Passzív 14%	20 /Tr. 20/	61 % 23	/Tr. 23/	24 % 43 /Tr. 43/
100% 145		100 % 38		100 % 183

Az aktív igeneves szerkezetek előfordulása több mint háromszorosa a passzívakénak. A tranzitív igékből képzett igenevek között is - ahol mindkét lehetőség megvan - két és félszer több az aktív jelentésű.

Igen erős, jellemző sajátágként értékelhető eltérést mutat az aktív és passzív igeneveknek az azonos és különböző alanyú mondat szerkezetek közötti megoszlása: az azonos alanyú mondat szerkezetekben az aktív igenevek aránya 86 %, a kü-

lönböző alanyukban pedig csak 39 %, tehát ez utóbbi esetben a passzív jelentés dominál.

Az alkalmazott osztályozási szempontok szerint a következő szerkezeti-jelentéstani csoportokat tarthatjuk számon:

a./ Azonos alanyu aktiv:

/14/ A neutronok az urán atommagjait hasítva, hatalmas energiát szabadítanak fel.

alany: a neutronok

igenévi cselekvéshordozó: a neutronok

az igenév objektuma: az urán atommagjait /az igenév tárgya/

b./ Azonos alanyu passzív:

/15/ A töltő-üzemek az acetilén gázt 15-20 atmoszférára összesűrítve, vastag falu acélpalackokban hozzák forgalomba.

alany: a töltő-üzemek

az igenév objektuma: az acetilén gázt /az igei állítvány tárgya/

c./ Különböző alanyu aktiv:

/16/ Az egyenletet kétismeretlenes egyenletrendszerre alakítva, a feladat egyszerűbben is megoldható lett volna.

alany: a feladat

igenévi cselekvéshordozó: mi/ők

az igenév objektuma: az egyenletet /az igenév tárgya/

d./ Különböző alanyu passzív:

/17/ Az áruk korszerű konténerekben szállítva nem sérülnek meg.

alany: az áruk

igenévi cselekvéshordozó: mi/ők

az igenév objektuma: az áruk /a mondat alanya/

Mint az 5. táblázatból is láttuk, ebben a csoportosításban a nyelvünkre jellemző két szélső pólust az azonos alanyu és különböző alanyu passzív típus képviseli. Arányuk a szaknyelvben kiegyenlítettebb, mint más nyelvi rétegekben.

3. A határozói igenév mondatrészei szerepei

2.1. A mondatrészi szerepek és jelentésviszonyok elemzésének fő problémái

A szintaxis eszközei önmagukban nem elégségesek a határozói viszonyok megállapításához, pontosabb jellemzésük lehetetlen jelentéstani szempontok alkalmazása, a jelentéskapcsolatok elemzése nélkül. Fokozottan érvényes ez, ha az igével határozói igenév alkot határozós szerkezetet. Más természetű viszony jön ilyenkor létre, mint a névszóval, határozószóval kifejezett határozó esetén. Alapvető sajátossága - s egyben az igenév funkciójának fontos része - az, hogy egy mondat szerkezetén, tagmondaton belül ragozott igét másik igei elem minősít-módosít; rendszerint mindkettő további szintaktikai kapcsolataival, bővítményeivel és teljes értékű, főigei jelentésében vesz részt a szerkezetalkotásban, melynek elméletileg lexikai korlátai nincsenek. Mindennek legszembetűnőbb következménye az igenévvel kifejezett határozói viszonyok komplexitása, bonyolult jelentéskapcsolatok létrejötte. A grammatikai fogalmak csak erős logikai töltéssel használhatók fel jellemzésükre, a szintaktikai viszony természetét csak a tartalmi összefüggések elemzésével bonthatjuk ki teljesen.

Tehát az igenév szerepének árnyaltabb elemzéséhez az igenév és környezete között megvalósuló jelentésviszonyok minősítésére van szükség, ellenkező esetben nem juthatnánk túl azon a puszta megállapításon, hogy az igenév valamilyen határozói szerepet tölt be. Mint látni fogjuk, a fő jelentéskapcsolat nem is biztos, hogy a szintaktikailag közvetlenül fölélrendelt elemhez köti az igenevet.

A mondatrészi szerepek megállapításában látszólag legegyszerűbb lett volna a részletesebb leíró nyelvtanok határozórendszerére támaszkodni, és így besorolni az igeneveket a megfelelő csoportba, megnézve, hogy a gyűjtött igenévi példákban kifejeződő határozói viszonyok miként illeszkednek az akadémiai és az egyetemi nyelvtan rendszerébe, és a nyelvtanok hogyan kezelik a határozói igenevet mint különböző határozófajták egyik sajátos kifejező eszközét. Az derült ki azonban, hogy az igenévi határozók gyakran "kilógnak" a rendszerek skatulyáiból; mindenképp azért, mert többféle jelentésviszonyt egyesítenek magukban. Ezek a nyelvtanok is utalnak arra - általában a határozókat bevezető fejezetben -, hogy a határozók pontosabb kategorizálása esetenként nehézséget okoz, mivel egyidejűleg két-vagy többféle viszonyjelentést fejeznek ki. Több olyan határozó van, amely a határozók egyik csoportjába sem illik bele teljesen, de ugyanakkor két-háromféle határozóként is felfogható. A határozói igenévre mindez nem csupán esetenként érvényes - legalábbis ami szaknyelvi előfordulásait illeti -, hanem igen jellegzetes sajátossága. Nem is csak úgy, ahogy egy-egy ragozó főnévvel kifejezett határozó két kategóriába is beletartozhat: azt mondhatnánk, hogy az igenevet az igei jelentéstartalom következtében eleve szélesebb jelentéssáv, gazdagabb tartalom jellemzi. A határok elmosódottabbak az igenévvél kifejezett egyes határozói viszonyok között, erősebben érvényesül bennük, illetve kapcsolataikban az átmenetiség.

Mindebből - úgy gondolom - az következik, hogy akkor járunk el helyesen, ha először megpróbáljuk a határozói igenevek szerepeit magukból az igenevekből kiindulva rendszerezni, így alakítunk ki egymáshoz és a hagyományos határozórendszerhez is viszonyítható kategóriákat. Nem valamilyen gyökeresen új felosztásról lesz szó, és természetesen felhasználtuk a leíró nyelvtanok jól ismert fogalmait, szempontjait az osztályozásban. Amit újra kellett gondolni az az egyes határozó típusoknak egymáshoz való viszonya, kapcsolatuk más mondatrészi szerepekkel és szintaktikai kifeje-

határozójában, esetleg birtokos jelzőjében megjelölt személy vagy dolog állapotát, állapotváltozását nevezi meg. Ez esetben a szintaktikai kapcsolat az igehez, a szemantikai viszony valamely főnévvel kifejezett mondatrészhöz köti az igenevet. Az említett skálán is ennek alapján különül el a mód- és állapotkategória. Itt jegyzem meg, hogy ez a két nagy, lényegében szemantikai tartalmu csoport párhuzamba állítható a határozók hagyományos rendszerének módféle, illetve állapotféle határozói csoportjával. E csoportok bizonyos határozófajtái, illetve e határozókkal kifejezett jelentéstípusok helyezkednek el a mi mozdítható skálánkon. Közülük egyesek természetüknél fogva a mód- mások inkább az állapotviszony sávjához esnek közelebb, azt fedik a skála nyugalmi helyzetében. Azonban a dolog bonyolultsága éppen abban van, hogy ennek a skálának gyakorta igen erősen el kell mozdulnia az adott szerkezet pontosabb behatárolásához.

Tehát a bemutatott és kissé idealizált rendszer elemei a következők: a mód- illetve állapotviszony és a kettő közötti átmenetet bemutató első skála, amelynek valamely pontján majdnem minden határozói igenév, igeneves szerkezet elhelyezhető. A második elem a mozgó skála, amely a további jelentésmozzanatokra utal. /Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek az elkülönítések csak az elemzés munkamenetét, módszerét jelentik; az igenévvel kifejezett jelentésviszony integrált egész, s az igenév alapvető funkciója éppen ennek az összetett jelentésnek a kifejezése, megvalósítása./ Harmadik elemként említem a mód- és állapotviszonytól kifelé mutató jelentésmozzanatokat, vagyis az állapotkifejezéstől a tulajdonság felé, a módviszonytól a logikai kapcsolatok kifejezése felé vezető átmenetet.

3.3. A határozói igeneves szerkezetekkel kifejezett jelentésviszonyok bemutatása és elemzése

Nézzük ezután, hogy a gyakorlati példák hogyan felelnek meg az elmondottaknak, hol vannak ezeken a skálákon o-

lyan sűrűsödési pontok, amelyek jól körülhatárolható jelentéstípusok meglétére utalnak.

Az igenév jelentéskapcsolatainak bemutatásakor gyakran figyelembe vesszük a határozói igeneves szerkezetekkel szinonim mondatformákat, szerkezettypusokat. Ez a vizsgálódás -ugy hiszem- nélkülözhetetlen, vagy legalábbis jó segítség az igenév jelentésének teljesebb és pontosabb bemutatásában.

Először a mód- és állapotviszony egyidejű kifejezésével foglalkozunk, ezután az állapotjelentés kérdésére térünk rá, és csak végül beszélünk a skála kiinduló szakaszának tekinthető módviszonyról. Ez a tárgyalási sorrend a jelenségek gyakoriságával és tipikus voltával indokolható.

3.3.1. A mód- és állapotviszony

Az a bizonyos átmeneti, a mód- és állapotviszony együttes kifejezését képviselő szakasz tehát erősen telitődik, ha szaknyelvi szövegek igeneves szerkezeteit akarjuk elhelyezni a képzeletbeli skálán. A kettős viszonykifejezés megjelenik mind az aktív, mind a passzív jelentésű ige-nevek esetén. Pl.:

/18/ Az anyag gőzei az áramló vízzel hűtött hűtőujj felületén lehűlnek, és megszilárdulva rátapadnak.

Az ilyen típusu mondatokban a ragozott igével szerkezetet alkotó igenév kifejezi az abban foglalt cselekvés /vagy jelen esetben történés/ valamilyen módféle körülményét, ugyanakkor megjelöli valamely főnév /példánkban az alanyként álló főnév/ meglevő vagy bekövetkező állapotát. A megszilárdulva igenév utal a gőzök állapotváltozására, és a rátapad igében kifejezett történés bekövetkezésének körülményeire, módjára. Hozzáteszem, hogy ebben a példában erőteljesebbnek érezhetjük az állapotjelölést, az alanyra való utalást. Az igenévvel kifejezett állapotviszony persze más természetű és tágabban értelmezendő, mint általában a ragos főnévvel, melléknévvel megfogalmazott állapotmeghatározás.

Valamilyen külső helyzetre, körülményre is utalhat az igenév, mint a következő példa mód- és állapotviszonyt egyszerre kifejező igeneve mutatja:

/19/ A leváló részecskék, vagy a gyártáskor a csőbe bejutott porszemek, apró szálak a katód és a vezérlőrács közé kerülve zárlatot okozhatnak.

Az, hogy ezek az átmenetiséget mutató példák hol helyezkednek el a skálán, egyaránt függ az igenév és a fölérendelt igei elem jelentésétől. A módviszony dominál a következő példában:

/20/ Így a különböző hőterjedési módok törvényszerűségeit egymástól különválasztva tárgyalhatjuk.

Talán ezt a példát kellett volna először említenem a mondatrészi szereppel foglalkozva, ugyanis általában érvényes az, hogy az aktív igenevek többsége a mód- és állapotkettősség kifejezése esetén a mód szemantikai sávjához áll közelebb.

A két fő jelentésviszony mellett gyakran megjelennek más jelentésmozzanatok is. A korábbi példák is ezt mutatják, de még egy mondatot említek, amely egyesíti magában ezeket a jelentéselemeket:

/21/ A mérés eredményeit grafikusán ábrázolva könnyen megkaphatjuk a TG-görbét.

Ebben a mondatban az igeneves szerkezet kifejez feltételt is; ha grafikusán ábrázoljuk; emellett ugynevezett közvetett eszközhatározói viszonyt is: grafikus ábrázolással, grafikus ábrázolás segítségével.

3.3.2. Az állapotviszony kifejezése

A következőkben áttérek az egyértelműen vagy legalábbis dominálónan állapotot kifejező igeneves szerkezetekre. Az állapot kifejezésre is egyaránt alkalmas az aktív és passzív jelentésű igenév, azonban ezen a területen a passzív igenevek javára tapasztalunk eltolódást, a passzívak tulnyomó többsége elsősorban állapotot jelöl.

/Nem kívánom a mondatrészi szerep jellemzésére minden áron belevonni az aktív-passzív megkülönböztetést, viszont föltétlen érdemes megemlíteni ezt a szempontot ott, ahol valamely jelentésvizony jellegzetes kísérője./ Az aktív igenevek az állapotkifejezés során inkább külső állapotra, körülményre utalnak.

/22/ A két elektrolitot áramkulccsal összekötve, a két fém között potenciálkülönbséget észlelünk.

Vagy

/23/ A külső behatásokat ismét kizárva azt tapasztaljuk, hogy a két test kezdetben változó, majd állandó hőmérsékletérzetet ad.

Kétségtelenné teszi itt az állapothatározást az a próba, amelynek során állítmányi szerkezetté alakítjuk az igeneves kapcsolatot: a két elektrolit áramkulccsal van összekötve, a külső termikus hatások ki vannak zárva. Ezt a műveletet a passzív jelentésű igeneves szerkezetek esetén szinte kivétel nélkül el lehet végezni, a szűkebb vagy tágabb értelmű - az eredményt is magába foglaló - állapothatározás bizonyítékaként. Ehhez persze gyakran ki kell emelnünk az igeneves szintagmát az adott mondat szerkezetből:

/24/ A természeti környezettől elzárva, mesterséges légköri viszonyok között tartva, idegfejlesztő stimulásoknak szüntelenül kitéve az ember izmai elsorvadnak, izületei megmerevednek.

/25/ Az izotópok megfelelő módon preparálva veszélytelenül szállíthatók más laboratóriumokba.

Azért is említem ezt az utóbbi példát, mert korábban nem foglalkoztam kellő mértékben a módtól az állapothoz való átmenet fokozataival. Az előbbi példával rokon tartalmu mondat jól mutat egy korábbi fokozatot, ahol a mód kifejezése áll előtérben, de utalást érzünk az állapotváltozásra is.

/26/ Ezeket az izotópokat távmanipulátorokkal preparálva teszik alkalmassá a szállításra.

Itt az alkalmassá tétel módja, eszköze áll előtérben.

A bevezetőben említettem, hogy az igenévi állapotjelölés legtöbbször a tulajdonság kifejezésének mozzanatát is tartalmazza, lehetőséget ad a melléknévi igeneves szerkezetté való átalakításra. A határozói igenév rendszerszerűen is összefügg a melléknévi igenévvvel, amennyiben a mondatban az aktív és passzív jelentést, az egyidejűség és előidejűség aspektusát is kifejezheti. Gyakran ugyanannak a gondolatnak más jelentésárnyalatu kifejezésére alkalmas a két szerkezet, ahogy erre Károly Sándor felhívja a figyelmet. /Károly 1972./ Az ábrázolandó valóság, a kifejezendő gondolattartalom dönti el, hogy melyik jelenik meg az aktuális mondatban. Gondoljunk ilyen mondatpárokra: a fiu megjedve leejtette a tálcát - a megjedt fiu leejtette a tálcát /Károly S. példái/. De szaknyelvi példák is bizonyítják ezt a kapcsolatot; korábbi példák, /5/ és /25/ alapján: 0 C° körüli hőmérsékletre hűtve nagy mennyiségű hust szállítottak - nagy mennyiségű 0 C° körüli hőmérsékletre hűtött hust szállítottak; az izotópok megfelelő módon preparálva szállíthatók - a megfelelő módon preparált izotópok szállíthatók.

Milyen további sajátosságai vannak az igenévvvel alkotott állapothatározós szerkezetnek? Egyik fő jellemzőjének tarthatjuk, hogy az állapotra dinamikusabban utal, mint az állapothatározó más kifejezőeszközei. Magába foglalhatja az állapot létrejöttének folyamatát és egyéb körülményeit. A különböző jelentésmozzanatokot képviselő második skála több szakasza is beleillik az állapotkifejezés jelentéssávjába: így az idő, a feltételeesség, az ok- és az eszközviszony mozzanata. Igen nagy számu példában össze is fonódik az állapot, feltétel és az időviszony /esetleg az ok/ kifejezése, ahogy ezt /27/ - a /8.b./ kissé bővített változata - mutatja.

/27/ Az acéltuskók megfelelő hőmérsékletre hevítve alkalmassá válnak a további alakításra.

Az igeneves szerkezet többféleképpen is helyettesíthető: ha

megfelelő hőmérsékletre hevítjük...; miután megfelelő hő-
mérsékletre hevítettük; megfelelő hőmérsékletre való he-
vitéssel. Közülük a feltételes jelentéstartalmat emelném ki.

A leíró nyelvtanok nemcsak a határozói mellékmondatok körében, hanem a határozói mondatrészek között is megkülönböztetik a sajátos jelentéstartalmukat. Közülük a határozói igenév szempontjából a feltételes és következményes jelentéstartalom lényeges. A feltételes jelentésmozzanat jól érzékelhető anélkül is, hogy mellékmondattá alakítanánk a szerkezetet. Számunkra azért is fontos lehet ez a kifejezés mód, mert a feltételes kapcsolat gyakran megjelenő tartalmi logikai viszony a tudományos nyelvben. Az sem mellékes, hogy az igenévi szerkezettel kifejezett feltételes jelentéstartalomhoz rendszerint valamilyen általánosítás, általános igazság mozzanata is társul. Vessük össze az alábbi két példát:

/28.a./ Magas hőmérsékletre hevítve az acél rácsszerkezete átrendeződik.

Ez esetben az igeneves szerkezet általánosítást is kifejez, átalakítható feltételes mellékmondattá.

/28.b./ Magas hőmérsékletre hevítve az acéltömböket vizfürdőbe helyezték.

Az utóbbi példában csak az időbeliség jelenik meg külön mozzanatként az állapotkifejezés mellett. Feltételes mellékmondattá nem alakítható át a szerkezet. Az említett okviszony is összefügg a feltételes jelentéstartalommal. Ezekben az esetekben nem tulajdonítanánk kifejezett okhatározói szerepet az igeneveknek, azt azonban világosan mutatják a példák, hogy az ilyen feltételes jelentésű igeneves szerkezetet tartalmazó, általánosító mondatok gyakran ok-okozati összefüggést is kifejeznek:

/29/ A két elektrolitot áramkulccsal összekötve a két fém között potenciálkülönbséget észlelünk.

Példánkban az összeköttetés okszerű előzménye a potenciálkülönbség észlelésének. Ezekben az igeneves szerkezetekben

általában nem a lényegi ok, hanem a közvetlen kiváltó ok, valamilyen környezeti változás, egy másik cselekvés, történés megvalósulása szempontjából szükségszerű helyzet fogalmazódik meg.

Természetesen vannak olyan szerkezetek is, amelyek az állapotkifejezésen kívül más mozzanatot nem tartalmaznak, legfeljebb tulajdonság, minőség jelölőjeként érzékelhetjük még az adott igenevet:

/30/ A gépházban vagy a műhelyben több helyen csapágyazva állandó keresztmetszettel fut végig a tengely.

Itt jegyzem meg, hogy a határozói igenév helyett terjedőben van a melléknévi igenév -an, en ragos változata /példánkban csapágyazva helyett csapágyazottan/.

3.3.3. A módviszony kifejezése

Végül a skála másik szélén elhelyezkedő szemantikai sáv-ról, az elsősorban módviszonyt kifejező igenevekről szólok. Az eddigi vizsgálatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a szakmai szövegek igenevei között elég alacsony a tisztán módviszonyt kifejezők aránya. Egyértelműen a ragozott igében foglalt cselekvés módjára utal az igeneves szerkezet a következő példákban:

/31.a./ A csapadék átlagértékének jellemzése során a francia hidrológusok eljárását követve határozzuk meg a vízgyűjtő hidrológiai centrumát.

/31.b./ A rezgések dinamikájának alapjaira építve foglalkozunk a rezgőmozgások elméleti és gyakorlati problémáival.

A példák azt mutatják, hogy a módviszony ilyen tiszta esetekben az igenévnek inkább szintaktikai kapcsoló szerepe van, a mondat jelentésének, tartalmának szempontjából viszont eléggé alárendelt szerepű.

A módviszony területére sorolok olyan szerkezeteket is - szem előtt tartva a módféle határozók hagyományos körét - melyek okozatot, következményt, okot, sőt némely esetben célt fejeznek ki. Ezek a szerkezetek már kifelé mutatnak a skáláról, sajátos logikai természetű viszonyokat fejeznek ki. Természetesebben oldhatók fel mellérendelő tagmondattal, mint alárendeléssel. Elsősorban az írott szaknyelv, ujságnyelv fordulatainak tekinthetjük ezeket a formákat. Jellemző rájuk az is, hogy az igenév és a főlérendelt tag szintaktikai szerepe gyakorta megcserélődhet. Egy egyszerű példa a jelenség érzékeltetésére:

/32.a./ Elvégezve a lakások szigetelését, csökkentették az energiaveszteséget.

/32.b./ Elvégezték a lakások szigetelését, csökkentve az energiaveszteséget.

Szaknyelvi példa:

/33./ A szennyező anyagot mindjárt a keletkezési helyén levegővel együtt elszívjuk, ily módon meggátolva annak elterjedését a helyiség egész légterében.

Az ily módon utalás is a korábban mondottakat támasztja alá. A példában a meggátolva igenév az elszívás következményét, eredményét, okozatát jelöli, s még az irányultságot, a célmozzanatot is érezhetjük benne. Az ilyen szerkezetek önálló mondatértékét és a jelentéskapcsolat erőteljes logikai természetét mutatja, hogy mellérendelő következtető vagy magyarázó összetett mondatná alakíthatók a példamondatok, illetve alárendelő viszonyná alakítva az igeneves szerkezet az okhatározói alárendelés főmondata lenne. Az előző példák fordítottját jelenti az ok kifejezése:

/34./ ... az emberek megfelelő lakást keresve inkább vállalták a hosszú utazást.

A példában az utazás vállalásának oka a lakáskeresés. Következményt és célt fejez ki a következő mondat igeneves szerkezete:

/35/ A pihenőhelyet a tájfasítással kapcsolatban kell megtervezni, alkalmat teremtve a nyugodt pihenésre, kisebb mozgásra.

E mondat jellegzetessége a laza szerkesztésmód is.

Összefoglalva a mondatrészi szerepről és a szinonim mondatformákról mondottakat, azt állapíthatjuk meg, hogy a határozói igenévnek - szintaktikai szerkezetalkotó képességéből eredően is - egyik legalapvetőbb funkciója: több jelentésviszony együttes érzékeltetése, a valóságviszonyok kapcsolatának megfelelő nyelvi szintetizálás, szemben a külső valóságot analitikusan tükröző nyelvi eszközökkel.

4. A határozói igenév mint állítmány

A vizsgált szöveganyagban az állítmányként használt határozói igenevek aránya viszonylag alacsony /23%/, ezért csak röviden foglalkozunk velük, bár megjegyezzük, hogy az állítmányi használat kérdései - beleértve a nyelvhelyességet is - további alaposabb vizsgálatot igényelnek és érdemelnek meg. Két fő kérdésre térek ki e témakörben.

4.1. A szerkezet alapjelentése, funkciói

A létigéből és határozói igenévből alkotott állítmányi szerkezet nyelvhelyességi, nyelvhasználati szempontból kellett különös figyelmet és váltott ki heves vitákat az utóbbi időben. A továbbiakban nem kívánok átlépni a nyelvmuvelés területére, a jelen témához is kapcsolódó utalásként csak annyit jegyzek meg, hogy a helyes használat érdekében a határozói igeneves állítmányi szerkezet elég jól körülhatárolható funkcióit kell szem előtt tartanunk, elsősorban azokat a funkciókat, amelyeket a ragozott igealakokkal szemben betölt. Tehát e szerkezet használata mindenekelőtt akkor indokolt és helyes, ha "a cselekvést, történést befejezettségében, lezártságában, eredményként szemlélteti, különösen pedig az így létrejött

állapotot, ill. a bekövetkezett állapotbeli, minőségbeli változást érzékelteti.." /Nyelvművelő kézikönyv I.kötet, 822.1./

A 6. táblázat az állítmányi szerepű igenevek előfordulását mutatja; a 67 igenév 23 %-a a vizsgált anyagban összesen előforduló határozói igenévnek. A két könyvben azonban meglehetősen eltérő arányban találhatók /emlékeztetőül: 36% ill., 11%. Az aránybeli különbség az állítmányi szerepű igenév gyakoriságában elsősorban a két könyv szövegtípusainak eltéréséből adódik. A Nagyfeszültségű technika egynemű szövegében, dominál az egymáshoz kapcsolódó cselekvéseknek, folyamatoknak, a levezetések összetartozó lépéseinek az ábrázolása, ami inkább az igenév határozói használatát kívánja meg. A jegyzet sokféle anyagában viszont gyakoriak az olyan szövegfajták, tárgyas leírások, amelyekben a jellemzés, bemutatás egyik fontos eszköze az állítmányként használt igenév, gyakran állandósult, szinte kifejezésként élő változataiban.

6. táblázat

MSZ		CSH	
Tr.	Intr.	Tr.	Intr.
53	4	8	2
/passzív/	/aktív/	/passzív/	/aktív/
MSZ + CSH			
Tr.	Intr.	Összesen	
61	6	67	
/passzív/	/aktív/		
91 %	9 %	100 %	

A táblázatból kitűnik, hogy az intranszitiv igéből képzett, vagyis aktív igenevek száma igen csekély, ezért csak a tranzitív igékből képzett igeneves szerkezetekkel foglalkozunk. Ezek a szerkezetek párhuzamba állíthatók olyan álta-

lános alanyu mondatokkal /mint transzformációs előzményekkel/, amelyeknek igei állitmányát tárgy bővíti /az ajtót kinyitoták - az ajtó ki van nyitva/. Az igéből alkotott igenév a mondat szerkezeti változások eredményeként passzív jelentésű lesz a mondatban, s ez a meghatározó jelentés-mozzanat szorosán összefügg a szerkezet funkcióival.

Az igenév állitmányi használatának fő jellegzetessége az, hogy ez a nyelvi forma nem magát a cselekvést, történést, hanem az annak következtében létrejövő állapotot jelöli, mégpedig az előzménymondat tárgyából alakult határozott alany állapotát. Az állapotjelölés több lényeges részmozzanattal egészül ki: magában foglalja mindenekelőtt az állapot eredményként való hangsúlyozását és a befejezettséget. Az igenév, noha a cselekvést megnevezi, a cselekvő személyre semmilyen módon nem utal. Ez a személytelen kifejezésmód szintén jellemzője a szerkezetnek. Hozzátehetjük, hogy ilyen természetű az általános, ill. határozatlan alanyu igés mondat is - azonban, Rácz Endre /1980./ megállapítása szerint, az igeneves szerkezetben erőteljesebb a személytelenség, mivel magába olvasztja és kiemeli a cselekvés eredményének, ill. a létrejött állapotnak a mozzanatát. Ebben a személytelenségben persze nem elsősorban a szerző egyéni törekvését kell látnunk; az ábrázolás funkciója, a hangsúlyozandó valóság-elem kívánja meg ezt a kifejezési formát. Az elmondottakból következik, hogy ez a szerkesztésmód a stílus tárgyiasságának fontos eszköze.

4.2. "Szabálytalan előzményű" mondatok

A transzformációs elemzést alkalmazva felfigyelhetünk arra, hogy a vizsgált mondatok között vannak olyanok, amelyek nem vezethetők vissza a korábban említett általános alanyu, tranzitív igét /és tárgyat/ tartalmazó előzménymondatokra. Szokatlanságuk abban áll, hogy igei állitmányu mondattá alakítva őket - jelentéstani okokból - intranszitiv ige kerül a tranzitív jelentésű igenév helyébe. Ezekben a mondatokban az ismertetett jelentéstani, stilisztikai funkciók sajátos körülmények között érvényesülnek; és új vonásokat is mutatnak. Pl.:

/36/ Demokritos volt az első, aki hangsúlyozta, hogy
az anyag atomokból van összetéve.

Az anyag atomokból van összetéve - szerkezet feloldása csak a megfelelő intranzitív igével lehetséges: az anyag atomokból tevődik össze /atomokból áll. Az igeneves szerkezet viszont lehetővé teszi, hogy emberi cselekvőt, közreműködőt feltételező tranzitív igével jellemezzünk olyan természeti folyamatokat, történéseket, amelyekre igei állítmányu mondatban intranzitív ige utalna. Az igeneves szerkezet sajátos szerepe itt az, hogy kitérítse a tranzitív ige használati körét, lehetőségét, és a nyomatékosabb igei forma alkalmazására adjon módot.

A másik itt említendő igeneves mondatforma ragozott igés mondatná alakítva a szabályos passzív transzformáció lehetőségét mutatja ugyan, mégis "szabálytalan" abból a szempontból, hogy az átalakítás eredményeként határozott alanyu mondatot kapunk, szemben a korábban tárgyalt /4.1./, szabályos esetnek tekinthető általános alanyu mondatokkal.

Példánk, kicsit leegyszerűsítve:

/33/ ... azt vizsgáltuk, hogy a lehetséges energia-
állapotok milyen mértékben vannak elektronok-
kal betöltve.

Ebben az esetben egy határozott alanyu előzménymondatot feltételezhetünk: elektronok töltik be a lehetséges energiaállapotokat. Az igeneves szerkezet ebből a feltételezett előzményből akkor jöhet létre, ha a mondat határozott alanya határozóvá alakul át: az energiaállapotok elektronokkal vannak betöltve.

Az igeneves szerkesztésmódra /37/ esetében a szövegkörnyezet, az itt teljes egészében nem közölt összetett mondatforma és a kérdőszerkezet jelenléte adhat magyarázatot. Az igeneves forma egyszerűsíti, gördülékenyebbé teszi a mondat szerkesztést, és bizonyos sztereotípiát követ, melynek az egyszerűsítésen túlmutató jelentősége van. Ugy látjuk ugyanis, hogy ez a szerkesztésmód az igei szerkezetek egy sajátos csoportjának használatával mutat analógiát, mégpedig a követke-

ző típusu igei szerkezetekkel: fed/borit/burkol vmit vmivel;
tömit vmit vmivel; rögzit vmit vmivel; stb. A felszerolt igei
szerkezetekkel több hasonló jelentésű, de eltérő szintaktikai
felépítésű, egymással transzformációs viszonyban álló mondat
hozható létre. Ha személyt jelölő alany /ágens/ van a mondat-
ban a cselekvés eszköze /instrumentális/ kötelezően -val, -vel
ragos határozó lesz: A szerelő bőrrel tömiti a vizcsapot. A
személyt jelölő alany elmaradása esetén az előbbi eszközhatá-
rozó az alany szintaktikai szerepét fogja betölteni a mondat-
ban: A vizcsapot bőr tömiti. Ebből a mondatból vezethetjük le
az igeneves mondatformát, melyben a cselekvés eszköze ismét
-val, -vel ragos határozói formát kap: A vizcsap bőrrel van tö-
mitve. Ez a leginkább klisészerű, legtárgyiasabb mondat a három
közül /bár ilyenkor is feltételezzük ágens jelenlétét a mon-
dat mélyszerkezetében; a mondatok levezetésével kapcsolatban
v.ö.: Fillmore 1968./.

Visszatéve eredeti mondatunkra: /37/ analógiát mutat
ezekkel a szerkesztési lehetőségekkel, noha természetesen az
adott kontextusban személyt jelölő alany nem jelenhet meg a
mondatban: * valaki elektronokkal tölti be az energiaállapoto-
kat. Ugyanakkor az igeneves szerkesztésmód és a betölt ige je-
lentése ismét emberi cselekvő képzetét keltheti, s éppen ez a
vonás kapcsolja össze /37/-et az egyébként más mondat szerkesz-
tési összefüggéseket mutató /36/-tal.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ezekben a több átté-
tellel létrejövő "szabálytalan" mondatokban a van + határo-
zói igeneves állítmány alkalmazásával végérvényesebb lesz az
állítás, mint az előzményként feltételezett szerkezetekben.
Az igenévvel szerkesztett mondat az alany állapotát emeli ki,
s ez az állapot - melyet az igenév és a neki alárendelt hatá-
rozó együttesen jelöl, jellemez - egyben tulajdonságként is
kifejeződik a mondatban.

5. A határozói igenevek bővítményei

5.1. A műszaki szövegek határozói igeneveinek bővítettsége

A határozói igenév - ahogy a funkciók elemzésekor utaltunk
rá, s ahogy a példák többsége is mutatta - rendszerint nem ön-

magában épül be a mondatba, hanem egy újabb szerkezet alaptagjaként maga is tárggyal, határozóval bővül. Sőt-ezek jelzői bővitményei révén - gyakorta több szintű /alárendelő/ szerkezetláncot kapcsol a mondathoz. Az igenév bővíthetőségét befolyásolja aktív vagy passzív jelentése, tranzitív vagy intranszitiv jellege.

A 7. táblázat az említett két szempont szerint mutatja be az igenevek megoszlását: összesíti mindkét könyv adatait, és mind a határozói, mind az állítmányi használatot figyelembe veszi.

7. táblázat

		MSZ + CSH			
	Aktív		Passzív	Összesen	
Tr.	108		104	212	84 %
Intr.	38		-	38	16 %
	146		104	250	
	58 %		42 %	100 %	

A táblázatból kitűnik, hogy tárgy jelenhet meg 108 /tranzitív igéből képzett, aktív/ igenév mellett, határozót természetesen mind a 250 igenév felvehet.

A 8. táblázatban a bővitményekre vonatkozó adatok következnek.

8. táblázat

a./	<u>Tárgyi bővitmény</u>	b./	<u>Határozói bővitmény</u>
Lehetőség:	108	Lehetőség:	250
Valóság:	103 95%	Valóság:	208 83%
Jelző:	59	Jelző:	118

c./ Tárgyi + határozói bővítmény

Lehetőség:	108	
Valóság:	68	63 %

Jelző:	54	

Feltűnő, hogy a tárgyi bővítmény majdnem minden lehetséges esetben megjelenik. Kiegészítésként az adatokhoz: néhány igenév tárgyat mellékmondat fejezi ki; 5 olyan igenév van, amelyhez két tárgy is tartozik. Magas a határozói bővítmények százalékos aránya is; 26 esetben két, 6 esetben három határozó bővíti az igenevet. A c./ pont azt mutatja, hogy 68 igenévnek tárgyi és határozói bővítménye is van. Az oszlopok utolsó adatai a jelzők gyakoriságára utalnak: az igenevek bővítményeinek több mint a feléhez jelzős szerkezet tartozik.

Igen jellemző, hogy mindössze tíz igenév áll önmagában, minden bővítmény nélkül. Ez - megfigyeléseink szerint- elsősorban szaknyelvi /és bizonyos írott műfajokra jellemző/ sajátosság; az élőbeszédben és az írói nyelvben is gyakoribb a bővítmény nélküli igenév-ige viszony vagy a kisebb mértékű bővítettség: gondoljunk az olyan típusu - másképpen nehezen kifejezhető - szókapcsolatokra, mint pl. futva közeledett, csodálkozva nézett, nevetve válaszolt.

5.2. A szépirodalmi szövegek határozói igeneveinek bővítettsége

Előző megállapításunkat, melyet a műszaki szövegekben és a szépirodalmi szövegekben előforduló határozói igenevek bővítettségének különbségéről tettünk, alátámasztják a vizsgált szépirodalmi szövegrészletek igeneveinek bővítettségére vonatkozó adataink is/ a forrásokkal kapcsolatban lásd:

1.2.1. pontot/.

A 9. táblázat az aktív-passzív jelentés és a tranzitív-intranzitív jelleg feltüntetésével bemutatja, hogy milyenek a vizsgált szépirodalmi anyagban az igenevek tárggyal és határozóval való bővítésének lehetőségei.

9. táblázat

	Aktív	Passzív	Összesen
Tr.	42	19	61 47 %
Intr.	70	-	70 53 %
	112	19	131
	86 %	14 %	100 %

Az adatok szerint tárggyal 42 igenév bővíthet, határozóval 131 /a teljes előfordulás/. Feltűnő, hogy míg a vizsgált műszaki szövegekben az igeneveknek csak 16%-a származott intranszitiv igéből, addig a szépirodalmi korpuszban az intranszitiv igékből képzett igenevek aránya a nagyobb, 53%.

A 10. táblázat a szépirodalmi szövegrészletek igeneveinek bővítettségét tünteti fel /v.ö. a 8. táblázat műszaki szövegekre vonatkozó adataival/.

10. táblázat

a./ Tárgyi bővitmény

Lehetőség	42
Valóság:	38 90 %

Jelző:	14

b./ Határozói bővitmény

Lehetőség:	131
Valóság:	75 57 %

Jelző:	17

c./ Tárgyi + határozói bővitmény

Lehetőség:	42
Valóság:	25 59 %

Jelző:	17

A táblázat százalékos adatai azt mutatják, hogy az irodalmi szövegek igenevei - mind a három alkalmazott szempont szerint - kevésbé bővítettek, mint a műszaki szövegekben előforduló igene-

vek. Különösen feltűnő a különbség a két szövegfajta között az igenevek határozói bővítményeinek arányában /műszaki: 83%, szépirodalmi: 57%/.

Mindebből arra következtethetünk, hogy az ábrázoló, leíró vagy elméletibb jellegű műszaki szövegekben az igenév a szépirodalmi szövegekhez képest gyakrabban tudja csak bővítményeivel, a neki alárendelt szerkezetekkel együtt betölteni információközli szerepét, funkciót - az ábrázolt valóság természetének megfelelően, ill. a gondolati összefüggések által előírt módon. Ebből következően a szakmai szövegekben az igeneves szerkezetek gyakrabban kapnak önálló mellékmondat értéket, mint a szépirodalmiakban.

A vizsgált szépirodalmi szövegek határozói igenevei nem a körülmények leírásában, a környezet ábrázolásában kapnak elsősorban szerepet /bár erre is hozhatnánk példákat/, hanem főként a szereplők cselekvésének pontos leírására, magatartásuk, egy adott helyzetben való viselkedésük árnyaltabb bemutatására szolgálnak /pl. a vállát vonogatta vigyorogva, kutava körülnézett, nyakát nyújtogatva nézte/. Másrészt a határozói igenevek gyakran a párbeszédet kommentáló igei szerkezethez tartoznak, s a beszélőnek a beszéd közben mutatott magatartását jellemzik /pl. mondta megnyugodva, ismételte kételkedve, tette hozzá sietve, mondta elpirulva/.

Ugy látjuk tehát, hogy az irodalmi szövegekben a határozói igenevek mindenekelőtt a jellemzés eszközei: egy cselekvéssel egyidejűleg megjelenő viselkedésmódot, magatartást kívánják jellemezni /ez vonatkozik a szereplők megszólalását követő igeneves kommentálásra is/. Az említett szerepet az igenevek gyakorta bővítmény nélkül vagy csekély bővítettséggel is betölthetik. Ilyenkor nem grammatikai szerepük, nem szerkezeteket összekapcsoló képességük dominál, hanem alapigéjük határozóként megfogalmazott jelentése kerül előtérbe.

A két szövegfajta adatainak összehasonlításából az is kiderül, hogy a szépirodalmi szövegekben nagyobb - mintegy kétszeres - arányban fordultak elő határozói igenevek, mint a műszakiban, s benne kb. feleannyi igenév fordult elő, mint a műszaki korpuszban: 131, ill. 250/.

Természetesen, ahhoz, hogy mélyebben és átfogóbban tudjuk jellemezni azokat a grammatikai, nyelvhasználati és funkcióbeli különbségeket, amelyek a műszaki és a szépirodalmi szövegekben megjelenő határozói igenevek, igeneves szerkezetek között mutatkoznak, további alaposabb, több szempontú és nagyobb szépirodalmi korpuszon végzett elemzésekre van szükség. A határozói igeneves szerkezetek funkcióinak teljesebb leírásához ugyanakkor szükségesnek látszik más műfajú szövegek bevonása is a vizsgálatokba.

Mindenesetre az, hogy a határozói igenév és szerkezeti igen változatos, esetenként szigorú szintaktikai kötöttségek nélkül épülhetnek be a mondat szerkezetbe, és többféle, sokszor pontosan nehezen meghatározható jelentésviszonyt fejezhetnek ki egyszerre, az oldottabb, kevésbé kötött közlésformákban való elterjedésüknek kedvez. Megfigyeléseink szerint terjedőben vannak az ujságnyelvben, a publicisztikában; ez a nyelvhasználati réteg az, amely - a szaknyelv és a szépirodalom nyelve mellett - a határozói igenév használatának harmadik, valószínűleg jellegzetes sajátosságokat mutató vizsgálódási területeként kiemelkedik.

IRODALOM:

A mai magyar nyelv rendszere I.-II. szerk. Tompa József.
Akadémiai Kiadó. Budapest. 1961.

A mai magyar nyelv. szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó.
Budapest. 1968.

BERRÁR Jolán /1974/: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre és Szathmári István szerk. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest. 99-124.

BERRÁR Jolán /1979/: Szemantikai strukturák a mondatban.

Magyar Nyelv, LXXV. 4. sz. 385-395.

DEME László /1971/: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1971.

- DOLEŽEL, Lubomir /1976/: Általános stilisztikai kérdések.In: Stilisztikai tanulmányok /Válogatta: Murvai Olga/. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 85-96.
- DUBSKY, Josef /1972/: The Prague Conception of Functional Style. In: Fried, V.szerk. The Prague School of Linguistics and Language Teaching. Oxford University Press. London. 112-127.
- FILLMORE, C.J. /1968/: The Case for Case. In: Bach, E. és Harms, R.T. szerk. Universals in Linguistic Theory. New York.
- KÁROLY Sándor /1970/: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KÁROLY Sándor /1972/: The Verbal Sentences and the Non-Finite Forms of Verbs. In: Benkő Loránd és Imre Samu szerk. The Hungarian Language. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KESZLER Borbála /1980/: Elmélet és gyakorlat viszonya az ige-nevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. In: Imre Samu - Szathmári István - Szüts László szerk. A magyar nyelv grammatikája. Nytud Ért. 104.sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 481-489.
- KIGYÓSSY Edit /1972/: Magyar nyelv I. műszaki egyetemek és főiskolák külföldi hallgatói számára. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó. Budapest.
- KIGYÓSSY Edit /1979/: A grammatika és a nyelvoktatás viszonya. Folia Practico-Linguistica. IX.1.19-31.
- LÓRINCZE Lajos /1980/: Emberközpontu nyelvntivelés. Magvető Kiadó. Budapest. 126-137.
- NAGY Ferenc /1974/: A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitativ nyelvészet. In: Rácz Endre és Szathmári István szerk. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakta-na köréből. Tankönyvkiadó. Budapest. 21-32.

- Nyelvművelő kézikönyv I. főszerkesztő: Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.
- RÁCZ Endre /1980/: Grammatika és nyelvművelés /hozzászólás a határozói igenév használatáról folyó vitához/ Magyar Nemzet 1980. június 6.
- PÉTER Mihály /1980/: A prágai iskola. In: Balázs János szerk. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. Tankönyvkiadó. Budapest.
- RAISZ Rózsa /1980/: Határozói igenevek szintagmatikus kapcsolatokban. In: Imre Samu - Szathmári István - Szüts László szerk. A magyar nyelv grammatikája. Nytud Ért. 104.sz. Akadémiai Kiadó. Budapest. 641-647.
- SEBESTYÉN Árpád /1965/: A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai Kiadó. Budapest. 14., 108., 112.
- SZABÓ Zoltán /1977/: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár - Napoca.
- SZABÓ Zoltán /1977/: A szöveggrammatika stilisztikai jelentősége. Magyar Nyelvőr. 101.évf.3.sz. 468-481.
- SZEPESY Gyula /1972/: A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet funkciói. Magyar Nyelvőr. 96.évf.4.sz. 404-414.
- SZEPESY Gyula /1978/: A lenni + -va, -ve igeneves szerkezet csonka változatai. Magyar Nyelvőr. 102.évf.3.sz. 277-287.
- SZÖLLŐSY-SEBESTYÉN András /1979/: Magyar nyelvi rendszer és redukált nyelvtan. Folia Practico-Linguistica. IX.1.33-61.
- SZÖLLŐSY-SEBESTYÉN András /1980/: Szempontok a szakszöveg meghatározásához, In: Gárdus János - Sipos Gábor - Dr. Sipőczy Győző szerk. Szaknyelv kutatás - szaknyelvoktatás. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. Budapest. 243-250.
- ZEMAN László /1978/: A tudományos nyelvhasználat. Magyar Nyelv. LXXIV.3.sz. 316-333.

